

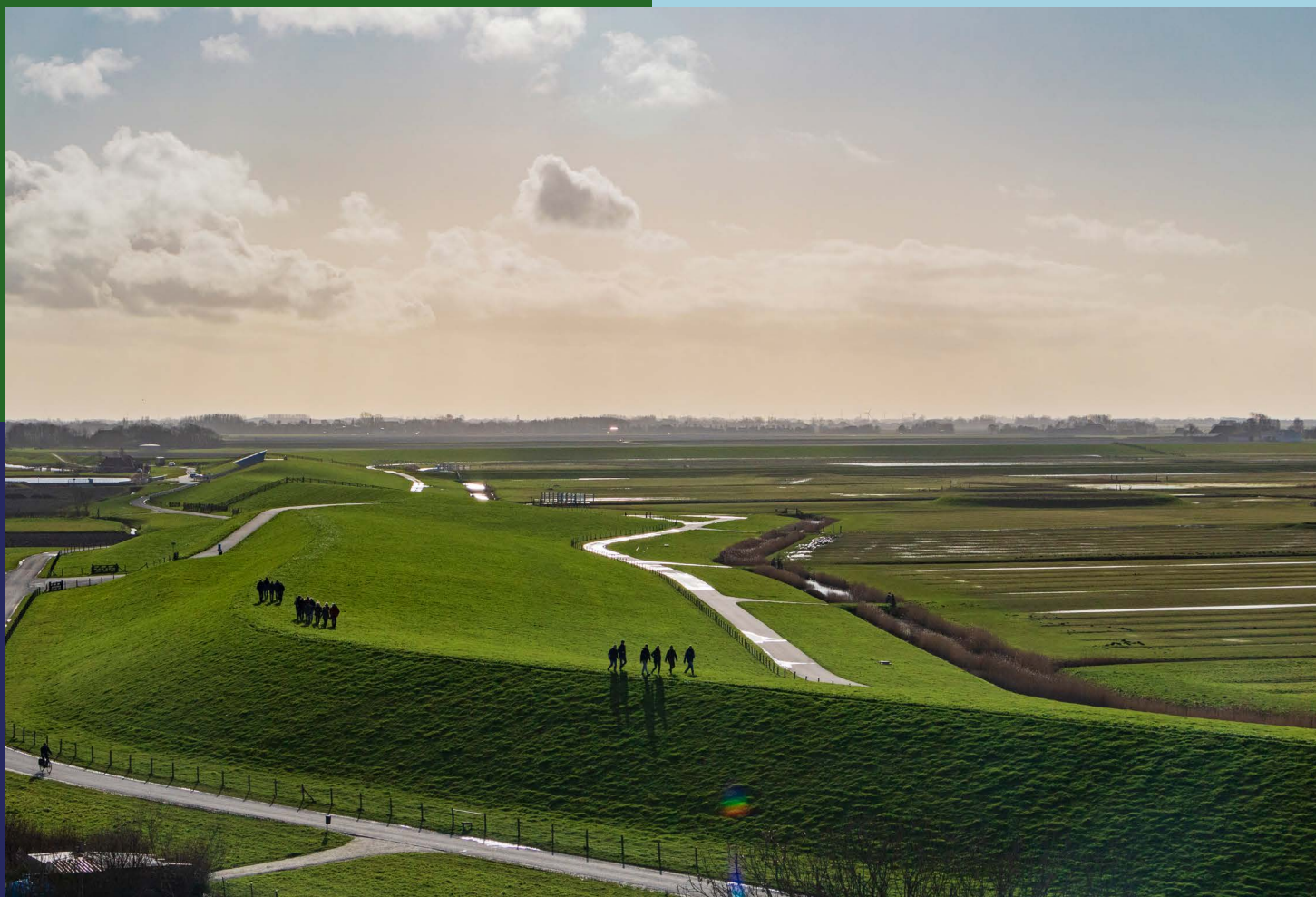
Grutsk op 'e Romte

**Lânskip, kultuerhistoarje en
romtlike kwaliteit yn Fryslân**

Ferzje 2025

**Landschap, cultuurhistorie en
ruimtelijke kwaliteit in Fryslân**

Versie 2025

Inhoudsopgave

Foarwurd / Voorwoord	4
Hoofdstuk 1 Motivatie, verankering en gebruik	7
Hoofdstuk 2 Top 10 Gebiedsoverstijgende landschappelijke en cultuurhistorische structuren van provinciaal belang	15
Hoofdstuk 3 Westergo 1: het oude land	31
Hoofdstuk 4 Westergo 2: Middelsee- en Marnegebied	47
Hoofdstuk 5 Oostergo	59
Hoofdstuk 6 Noordelijke Wouden	77
Hoofdstuk 7 Zuidelijke Wouden	93
Hoofdstuk 8 Het Lage Midden	111
Hoofdstuk 9 Gaasterlân	125
Hoofdstuk 10 Waddengebied	139

Foarwurd

“Fryslân do libbest, do libbest as in hert”, sa besong Rients Gratama ús provinsje yn it jier 2000. Us skiednis, ús taal en ús identiteit binne ûnmiskenber ferbûn mei it lânskip dat ús provinsje sa bysûnder makket. De griene wâlden, it iepen klaailânskip, de wetterwegen, dy’t stêden en doarpen ferbine – se fertelle it ferhaal fan in mienskip dy’t al iuwenlang yn gearhing mei har omkriten libbet.

As deputearre foar Romtlike Oardering achtsje ik it behâld en de fersterking fan it Fryske lânskip fan grut belang. It lânskip is gjin statysk gehiel, mar de basis ûnder alles wat wy dogge – fan wenjen en wurkjen oant rekreaasje en kultuer(histoarje). Mei Grutsk op ‘e Romte, yn in nij jaske anno 2025, hawwe wy in stevich fûnemint lein om dy kwaliteiten sichtber te meitsjen én mei te nimmen yn de opjeften fan de takomst.

De útdagingen dy’t op ús ôfkomme – lykas klimaatferoaring, de enerzjytransysje, wenningbou en it ferbetterjen fan bioferskaat – hawwe allegear direkt ynfloed op ús lânskip. Dêrom is it essinsjeel dat wy dy ûntjouwings net los sjogge fan ús omkriten, mar se stal jouwe mei each foar de Fryske eigenheid. Dat wy soarchfâldich mei ús lânskip omgeane. Dat freget om fyzje, gearwurking en om grutskens: grutsk op wat ús makket ta wa’t wy binne.

Ik nûgje dan ek elkenien út – gemeenten, ynwenners, ûntwikkelaars en ûntwerpers – om Grutsk op ‘e Romte net allinnich as ynstrumint te brûken, mar foaral ek as ynspiraasjeboarne. Sadat wy mei-inoar bouwe oan in takomst dy’t it ferline earet, it hjoed fersterket en romte lit foar de generaasjes dy’t nei ús komme. Want ús takomst is al iuwen âld.

Ut namme fan it kolleezje fan Deputearre Steaten,

Sijbe Knol

Voorwoord

“Fryslân do libbest, do libbest as in hert”, zo bezong Rients Gratama onze provincie in het jaar 2000. Onze geschiedenis, onze taal en onze identiteit zijn onmiskenbaar verbonden met het landschap dat onze provincie zo bijzonder maakt. De groene wouden, het open kleilandschap, de waterwegen, die steden en dorpen verbinden – ze vertellen het verhaal van een gemeenschap, die al eeuwenlang leeft in samenhang met haar omgeving.

Als gedeputeerde voor Ruimtelijke Ordening hecht ik grote waarde aan het behoud en de versterking van het Friese landschap. Het landschap is geen statisch geheel, maar de basis onder alles wat we doen – van wonen en werken tot recreatie en cultuur(historie). Met Grutsk op ‘e Romte, in een nieuw jasje anno 2025, hebben wij een stevig fundament gelegd om die kwaliteiten zichtbaar te maken én mee te nemen in de opgaven van de toekomst.

De uitdagingen die op ons afkomen – zoals klimaatverandering, energietransitie, woningbouw en het herstel van biodiversiteit – hebben allemaal direct invloed op ons landschap. Daarom is het essentieel dat wij deze ontwikkelingen niet los zien van onze omgeving, maar ze vormgeven met oog voor de Friese eigenheid. Dat wij zorgvuldig omgaan met ons landschap. Dat vraagt om visie, samenwerking en om trots: trots op wat ons maakt tot wie wij zijn.

Ik nodig dan ook iedereen uit – gemeenten, inwoners, ontwikkelaars en ontwerpers – om Grutsk op ‘e Romke niet alleen te gebruiken als instrument, maar vooral ook als inspiratiebron. Zodat wij samen bouwen aan een toekomst die het verleden eert, het heden versterkt en ruimte laat voor de generaties die na ons komen. Want onze toekomst is al eeuwen oud.

Namens het College van Gedeputeerde Staten,

Sijbe Knol

Zicht op het merengebied

Zicht op Gaast (foto: Harrie Dijkstra)

Motivatie, verankering en gebruik

Het Friese landschap

Fryslân is de rijkste provincie qua diversiteit aan landschapstypen. Op hoofdlijnen is het Friese landschap in te delen in de hoofdgrondsoorten: klei, veen en zand dat ontstaan is onder invloed van de zee, het ijs, de wind, moerassen, rivieren en beken. Het gebruik van dit natuurlijk landschap door de mens heeft het gevormd tot wat het nu is.

Dit is de geupdate versie van Grutsk op 'e Romte uit 2014. Een vertrouwd document in een nieuw jasje. Op basis van ervaringen over de afgelopen jaren zijn nieuwe inzichten verwerkt. Ook is voorzien in nieuwe accenten in de gebiedsgerichte adviezen, het kaart- en illustratiemateriaal en wordt er verwezen naar aanvullende (achtergrond)informatie. Dat alles en meer met het doel de kwaliteit van het Friese landschap en het cultuurhistorisch erfgoed te beschermen, waar mogelijk te versterken én te benutten in toekomstige opgaven. De geschetste provinciale belangen en adviezen zijn leidend voor alle ruimtelijke ontwikkelingen binnen onze provincie.

Deze update was nodig om adequaat te anticiperen op de veranderingen die het Friese landschap ondergaat. Als gevolg van de klimaatverandering, maar ook

onder invloed van de veenweideproblematiek, de energie- en landbouwtransitie, de woningbouwopgave en bijvoorbeeld het noodzakelijk herstel van de soortenrijkdom. Stuk voor stuk opgaven die vooral in het landschap plaatsvinden en de nodige aandacht en ruimte vergen. Dat vraagt ook kennis over - en aanknopingspunten voor - toekomstige ontwikkelingen die het landschap en erfgoed raken.

Grutsk op 'e Romte was in 2014 vastgesteld als structuurvisie. Onder de nieuwe Omgevingswet wordt niet meer gewerkt met structuurvisies, maar wordt beleid in omgevingsvisies en -programma's belegd. Dat is ook met Grutsk op 'e Romte gedaan en dus ligt de beleidsmatige basis in de Provinciale Omgevingsvisie en vindt via die weg doorwerking naar onderliggend beleid en programma's.

Detail van vismigratierivier onder de snelweg

Bijzondere kwaliteiten

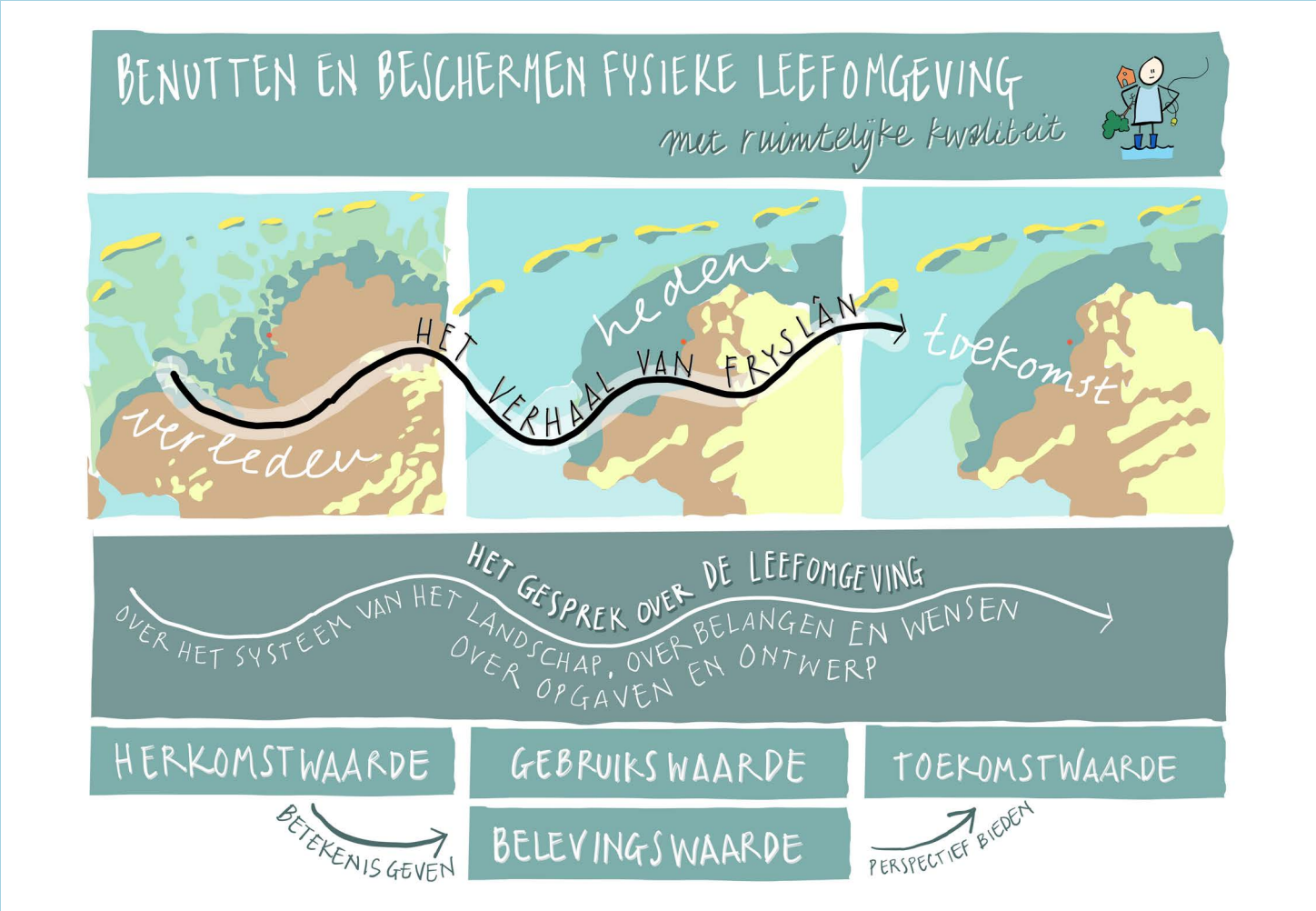
Wat maakt het Friese landschap en ons cultuurhistorisch erfgoed zo bijzonder? De diversiteit van het landschap, de rijke natuur, het aanwezige erfgoed, de opbouw en het reliëf van de bodem, de talrijke meren en waterwegen alsook de stedenbouw zijn - voor Nederlandse begrippen - niet alleen ruimschoots aanwezig, maar zijn ook sterk met elkaar verbonden. Ze vormen in Fryslân een ondeelbare basis voor de ruimtelijke kwaliteit van de mooiste provincie van Nederland.

Juist die ondeelbaarheid maakt het belangrijk de kwaliteiten te benoemen die de provincie Fryslân van provinciaal belang vindt en om daar vervolgens (ontwikkel)richting aan te geven. Grutsk op 'e Romte doet dit door vooral de bijzondere betekenis van samenhangende structuren te benoemen. Om van daaruit te adviseren over mogelijke ontwikkelingen. Denk bij die structuren aan de concentratie van terpen en boerderijplaatsen op een kwelderwal. Maar ook aan de aanwezigheid en het belang van groene landschapselementen en groen-blauwe dooraderingen in verschillende streken. Op dergelijke, samenhangende structuren zijn we trots, zeg maar 'grutsk'! Daar accentueren we ontwikkelrichtingen.

Doel van Grutsk

Grutsk beschrijft de omgevingskwaliteiten van het landschap en de cultuurhistorie die behouden, dan wel versterkt dienen te worden en inspiratie bieden voor nieuwe ontwikkelingen en opgaven. Deze dragers van de fysieke leefomgeving zijn ook onderdeel van de Provinciale Omgevingsvisie. In Grutsk op 'e Romte worden deze landschappelijke en cultuurhistorische structuren in samenhang geanalyseerd, gewaardeerd en van (richtinggevend) advies voorzien.

Grutsk op 'e Romte bundelt de landschappelijke en cultuurhistorische waarden (inclusief archeologie en stedenbouw) in een samenhangende waardering die richting geeft aan toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen

Grutsk en de Omgevingswet

In Fryslân is omgevingskwaliteit, naast leefbaarheid, een belangrijke pijler van de brede welvaart. Inwoners en bezoekers waarderen het mooie Fryslân, mede dankzij de diversiteit aan landschappen, het talrijk cultureel erfgoed en de veelal monumentale steden en pittoreske dorpen. Kwaliteit van de leefomgeving is dan ook één van de drie pijlers van de Omgevingswet:

Nieuwe ontwikkelingen en de aanpak van opgaven dienen zich te verhouden tot de ruimtelijke kwaliteit en dienen bovendien veilig en gezond te zijn.

Overheden zijn samen verantwoordelijk voor de ruimtelijke kwaliteit. En wel zodanig dat deze aansluit bij de reikwijdte van het begrip en bij de principes van de Omgevingswet. Denk bij het laatste aan participatie, het mogelijk maken (ja, mits) en ook het werken als één overheid.

De provincie ambieert een karakteristiek Fryslân. Een provincie waar landschapstypen en hun ontstaansgeschiedenis herkenbaar zijn en blijven. Zoals ook vastgelegd in de Provinciale Omgevingsvisie. Het Ruimtelijk Kwaliteitsteam verzorgt intern de advisering bij provinciale, ruimtelijke plannen en projecten. Bovendien adviseert ze gemeenten bij de planontwikkeling bij de aanvang van de planvorming. Streven is zodoende - via advisering en begeleiding - kennis en ontwerpkracht in te zetten en over te dragen. Bij voorkeur in samenwerking met Friese gemeenten en andere partners die aan de voorkant betrokken zijn bij planprocessen.

Behalve kennis en deskundigheid, vervullen bouwstenen en handreikingen als Grutsk op 'e Romte, de Cultuurhistorische Kaart van Fryslân met bijbehorende Wordingsgeschiedenis, de FAMKE (Friese Archeologische Monumentenkaart) en de landschapstypenkaart daarin een belangrijke rol. Hetzelfde geldt overigens voor de landschapsbiografieën die veel Friese gemeenten (hebben) laten opstellen.

Grutsk richt zich, zoals gezegd, vooral op de samenhang van onderdelen in een gebied en structuren die bepalend

Prachtige vergezichten (foto: Harrie Dijkstra)

Dokkumer Nieuwezijlen

zijn voor de identiteit van Fryslân. Dat sluit goed aan bij hoe we tegenwoordig naar ruimtelijke kwaliteit kijken. Oorspronkelijk richtte het kwaliteitsperspectief zich voornamelijk op de architectonische kwaliteit van objecten, monumenten en gebouwen. Denk daarbij aan de relatie tussen vorm, gebruik en constructie. Later verbreedde het perspectief naar ruimtelijke kwaliteit. Denk daarbij aan grootheden als herkomstwaarde, gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. Kwaliteitsadvisering vanuit dit perspectief richt zich naast objecten, ook op samenhangende onderdelen en op gebieden.

‘Cultureel erfgoed, de architectonische kwaliteit van bouwwerken, de stedenbouwkundige kwaliteit, de kwaliteit van het landschap en de kwaliteit van de natuur. Het gaat zowel om de menselijke beleving van de fysieke leefomgeving als om de intrinsieke waarden die de maatschappij toekent aan de identiteit van gebieden en aan dier- en plantensoorten’.

Deze omschrijving verbreedt opnieuw de waarden van waaruit naar kwaliteit wordt gekeken. Kwaliteit is niet eenduidig, maar situationeel. Iedere overheid mag dat afhankelijk van de plek zelf invullen, wat vraagt om

maatwerk. Kwaliteitsadvisering vanuit dit perspectief richt zich bijvoorbeeld ook op bodem, lucht, natuur en cultuur.

Ervaringen verwerkt

De afgelopen jaren is er in de provincie ervaring opgedaan met het werken met Grutsk op ‘e Romte uit 2014. Er was in die periode regelmatig contact met gebruikers, waaronder collega-landschappers en cultuurhistorici bij gemeenten en organisaties die zich met het landschap bezighouden. Uit die contacten kwam naar voren dat Grutsk wordt gebruikt en bijdraagt aan de bewustwording dat we zorgvuldig met onze omgeving moeten omgaan. Maar er waren ook verbeterpunten. Met name op het vlak van de leesbaarheid en de aantrekkelijkheid van het document. Bovendien was er behoefte aan meer concrete voorbeelden.

Met deze update (2024) komt de provincie Fryslân tegemoet aan genoemde feedback. Er is veel aandacht besteed aan zowel de inhoud, structuur als leesbaarheid. Daarnaast is gekozen voor een iets andere gebiedsindeling en samenvoeging van enkele hoofdstukken. Waar mogelijk kreeg bestaand illustratiemateriaal een plek, aangevuld met beeldmateriaal dat tegemoetkomt aan de vernieuwde verhaallijnen en accenten.

Extra aandacht is er voor het beschrijven van meer concrete voorbeelden en toepassingen. Er wordt bijvoorbeeld ingegaan op de betekenis en waarde van reliëf in het landschap. Zo kunnen kruinige, bolle percelen en het zogenaamde greppelland bijdragen aan een betere waterhuishouding, biodiversiteit, robuuste bodemkwaliteit en CO2-reductie.

Andere expliciete toevoeging is die van de groene landschapselementen die in elk deelgebied een andere, nader omschreven, verschijningsvorm kennen. Ook voor deze elementen geldt dat ze niet alleen belangrijk zijn voor de aantrekkelijkheid van het landschap en de identiteit van een gebied, maar ook voor opgaven als het herstel van de natuur en biodiversiteit, het vastleggen van CO2 en het (langer) vasthouden van water.

Status en doorwerking van Grutsk

De provincie Fryslân hanteert voor de doorwerking in gemeentelijke ruimtelijke plannen een tweesporenbeleid:

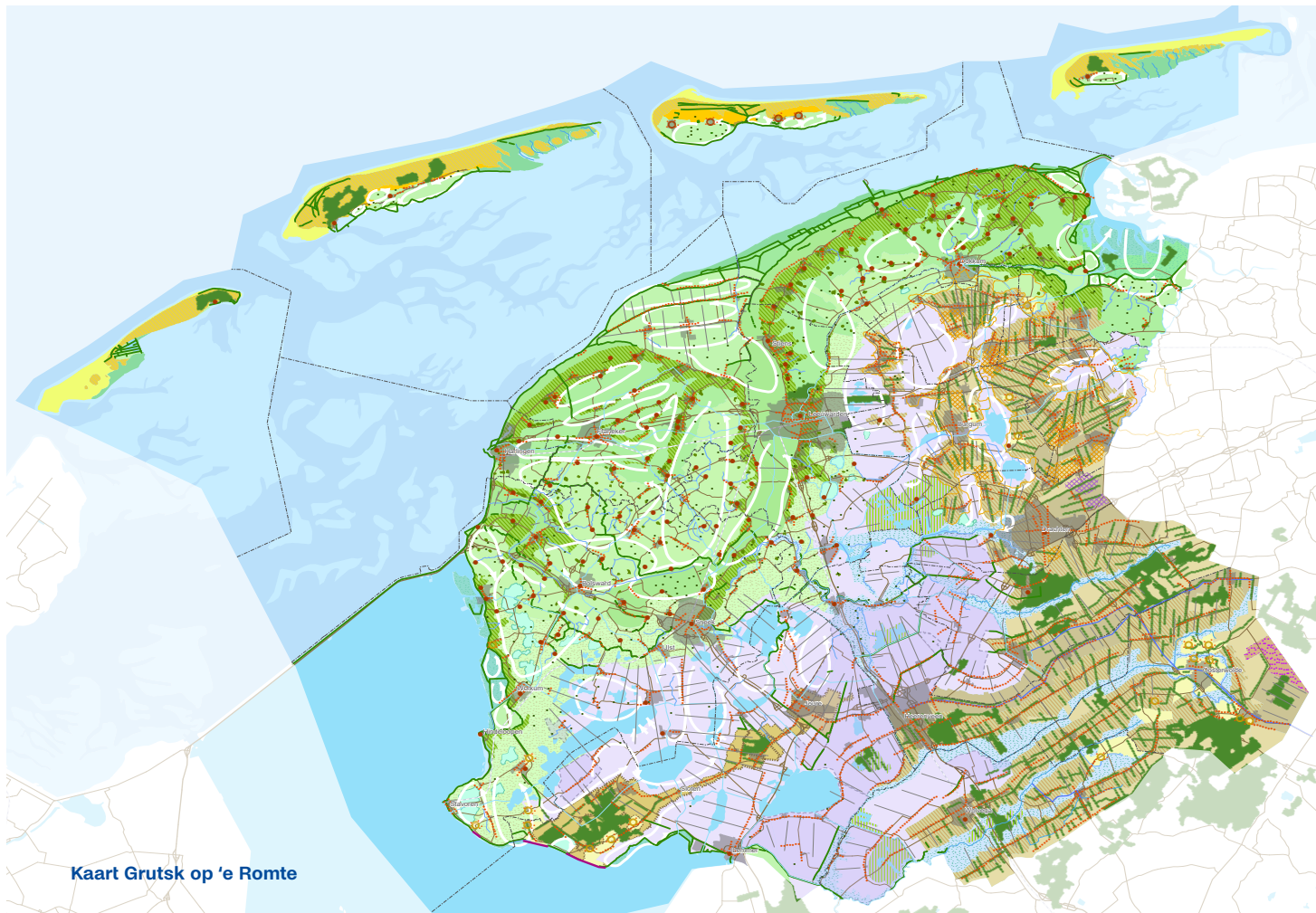
- Netwerkend en participierend aan de voorkant van initiatieven en processen.
- Juridische borging, voor zover nodig, in de Omgevingsverordening Fryslân waarbij voor zowel behoud als voor nieuwe ontwikkelingen procesregels zijn opgenomen met betrekking tot de doorwerking van Grutsk.

Grutsk op ‘e Romte is daarnaast bindend en leidend voor provinciale plannen en projecten en sturend voor de inzet van provinciale middelen.

Gebruik

Grutsk op ‘e Romte is het richtinggevend document bij ruimtelijke ontwikkelingen voor plannenmakers, zoals provincie, gemeenten, Wetterskip Fryslân, projectontwikkelaars en adviesbureaus. Naast de juridische status binnen de Omgevingsverordening, is het ook een aantrekkelijk, inspirerend en informatief instrument voor een ieder die actief en/of geïnteresseerd is in het Friese landschap en het cultuurhistorisch erfgoed. Denk aan terreinbeheerders en ondernemers en organisaties die actief zijn in de cultuur- en gastvrijheidssector. Grutsk - en bijbehorende achtergrondinformatie en kaarten - kan men online raadplegen op www.fryslan.frl/ruimtelijkekwaliteit.

Een goede manier om aan ruimtelijke kwaliteit of omgevingskwaliteit vorm te geven, is door de samenhang van de ondergrond, de netwerken en het nederzettingsspatroon als basis te nemen voor ruimtelijke planvorming voor de lange termijn. Met Grutsk brengt de provincie Fryslân de samenhangen en de landschappelijke en cultuurhistorische structuren in beeld die provinciaal belangrijk zijn.

Kaart Grutsk op 'e Romte

Het herkenbaar houden van het Friese landschap is een belangrijk doel van de provinciale Omgevingsvisie. Dit betekent niet dat alles moet blijven zoals het is. Met behulp van ontwerpend onderzoek kan worden beoordeeld hoe het landschap kan doorontwikkelen terwijl het verhaal van haar ontstaan helder blijft.

In gebiedsgerichte benaderingen zorgt ontwerpend onderzoek ervoor dat de wensen van gebruikers en belanghebbenden zo goed mogelijk meegenomen worden. Juist door ideeën, programma's en wensen in kaart te brengen worden de mogelijkheden, beperkingen en nadere onderzoeksvragen helder. Dat helpt bij het denken over en vormgeven van het toekomstig landschap. Grutsk is een hulpmiddel om samen te komen tot inspirerende, gebiedsgerichte toekomstvisies. En een hulpmiddel voor ontwerpend onderzoek met respect voor het landschap. Gebruik en benut Grutsk dus vooral als vertrekpunt voor de identiteit van een plek of een gebied.

Opbouw van Grutsk op 'e Romte

Grutsk biedt een overzicht van samenhangende structuren en elementen die voor de ruimtelijke kwaliteit van Fryslân belangrijk zijn. Daaronder verstaan worden 'landschappelijke en cultuurhistorische' eenheden die samen een structuur vormen die voor onze provincie eigen, karakteristiek en bijzonder is. En vooral ook representatief voor een historisch-ruimtelijke ontwikkeling.

Grutsk hanteert twee schaalniveaus:

Het provinciale schaalniveau, met structuren die belangrijk zijn voor de provincie als geheel. Dit zijn grote, regio overschrijdende eenheden die niet binnen bepaalde regionale en/of gemeentelijke grenzen onder te brengen zijn.

Het deelgebied schaalniveau, met structuren die met name binnen een bepaald deelgebied representatief en belangrijk zijn. Dit zijn structuren op regionale schaal, die gekoppeld zijn aan specifieke gebieden binnen de provincie.

Dorpsgezicht Offingawier

LEESWIJZER

Hoofdstuk 2 beschrijft de top tien van landschappelijke en cultuurhistorische structuren die van provinciaal belang zijn. Ze overschrijden de grenzen van deelgebieden en zijn bepalend voor de provinciale identiteit. Het belang van deze structuren wordt toegelicht, van adviezen en een voorbeeld voorzien. De tien genoemde structuren werken door in de deelgebieden.

De provincie is verdeeld in acht deelgebieden die in de hoofdstukken 3 t/m 8 worden behandeld. Te weten: Westergo 1 (het oude land), Westergo 2 (Middelsee en Marnegebied), Oostergo, Noordelijke Wouden, Zuidelijke Wouden, het Lage Midden, Gaasterlân en het Waddengebied.

Per deelgebied volgt een inleidende gebiedsbeschrijving en -afbakening. Er wordt uitgebreid ingegaan op de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied. De voor het gebied karakteristieke structuren en elementen zijn onderstreept. Voor meer informatie hierover is het belangrijk de gebruikte bronnen, zoals de Cultuurhistorische Kaart (CHK) met Wordingsgeschiedenis van Fryslân, de Landschapstypenkaart (Lt-kaart) en de Friese

Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE) te gebruiken, zie www.fryslan.frl/ruimtelijkekwaliteit.

De inleidende gebiedsbeschrijving wordt gevolgd door een opsomming - en daarop volgende omschrijving - van de provinciale belangen. Deze zijn op hun beurt van adviezen voorzien, ondersteund door kaartbeelden, doorsneden en foto's.

De adviezen beschrijven hoe er met bepaalde samenhangende structuren omgegaan dient te worden. En welke onderdelen daarin van belang zijn. Hiermee wordt de kwaliteit van de ruimte bewaakt en waar mogelijk versterkt. Bovendien wordt betreffende omgeving - en haar geschiedenis - leesbaar en herkenbaar gehouden.

De adviezen dienen vertaald te worden naar de ontwikkel- en ontwerpogave. Maak daarbij een grondige analyse van de bijzondere eigenschappen en kwaliteiten van het specifieke gebied/de locatie. Dit vormt de stevige basis voor de planvorming en draagt bij aan de ruimtelijke kwaliteit en wellicht ook aan noodzakelijke veranderingen.

Hoofdstuk 2

Top 10

Gebiedsoverstijgende landschappelijke en cultuurhistorische structuren van provinciaal belang

Welke landschappelijke en cultuurhistorische structuren zijn kenmerkend voor Fryslân? Fietsend, wandelend of rijdend door de provincie ontdekt men elementen en structuren die Fryslân kenmerken, herkenbaar maken en die haar ontstaansgeschiedenis zichtbaar maken.

In dit hoofdstuk worden de tien belangrijkste landschappelijke en cultuurhistorische structuren behandeld. Omdat sommige aspecten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, is het mogelijk dat ze meerdere malen worden benoemd.

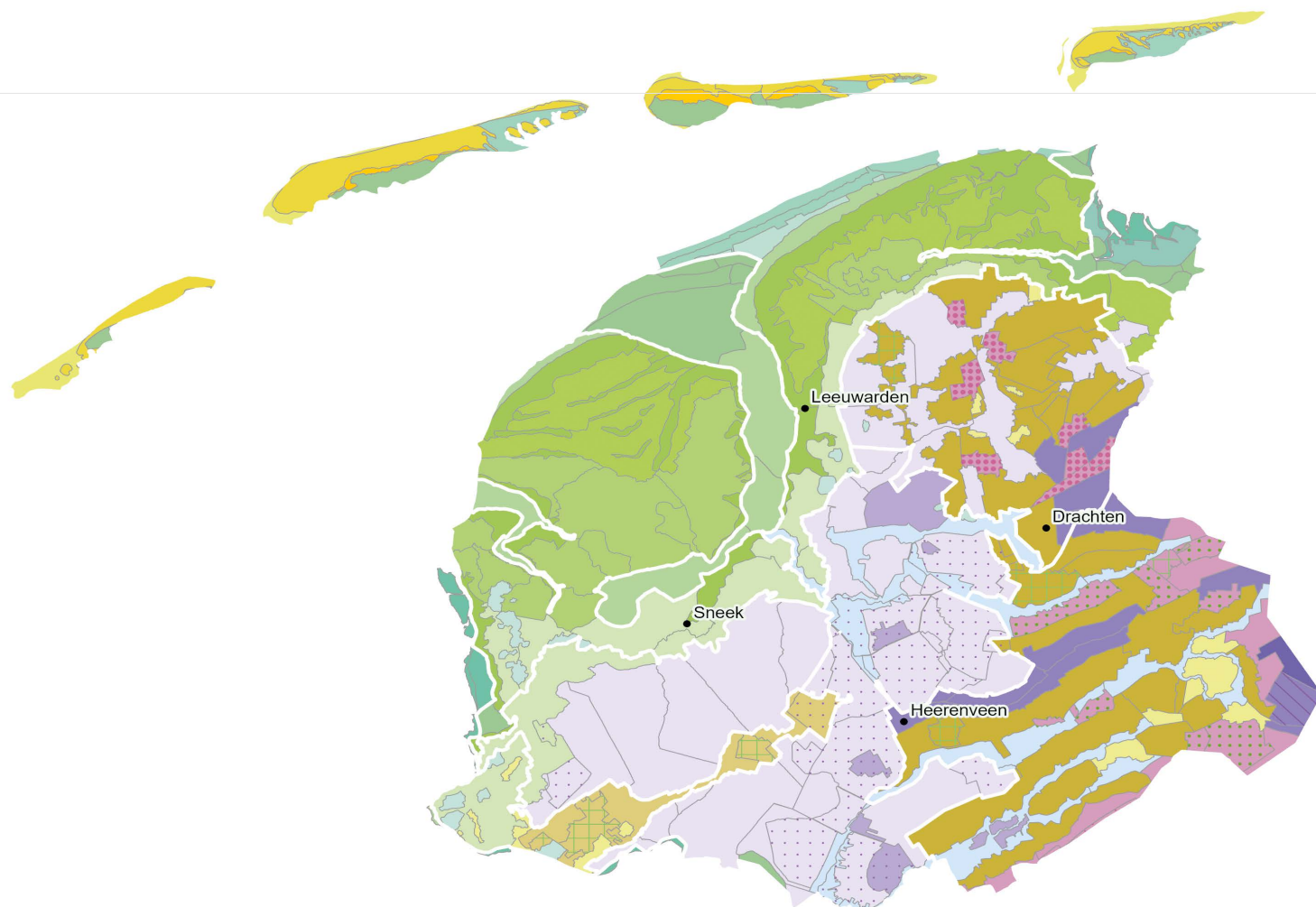
1 Diversiteit aan landschapstypen, overgangszones van het ene naar het andere landschapstype en contrasten daartussen

De ontwikkeling van Fryslân bracht een rijkdom aan verschillende en veelal uitgesproken landschapstypen voort (zie CHK, Landschapstypenkaart). Kenmerkend zijn de verschillen in ruimtelijke opbouw en de contrasten tussen de landschapstypen. Denk aan de openheid

van de kleilandschappen en het laagveenlandschap dat contrasteert met de beslotenheid van de boomrijke zandgebieden van de Noordelijke en Zuidelijke Wouden en Gaasterlân.

ADVIES

- Behoud, versterk en ontwikkel de herkenbaarheid en eigenheid van de verschillende landschapstypen door de kernkwaliteiten en het landschappelijke systeem te benutten bij de ontwerpopgave.
- Houd de diversiteit van overgangszones, weergegeven in de verschillende kernkwaliteiten van de landschapstypen, herkenbaar en leesbaar.

Landschapstypenkaart

2 Grootschalige openheid en weidsheid of leegte van de open landschapstypen

De openheid en weidsheid, de beleving van wind en ruimte, zijn misschien wel het meest typerend en herkenbaar voor Fryslân. Toch is de openheid en weidsheid in het kleilandschap anders dan in bijvoorbeeld het laagveengebied. Op bepaalde plekken wordt de openheid meer als 'leegte' ervaren, zoals op het strand en aan de

kusten van de Waddenzee en het IJsselmeer. Naast de beleving van een lage horizon en veel lucht is hier ook het grootschalig waterpanorama van grote waarde. Dit is een andere weidsheid dan die van de grootschalige openheid van het meren-, weide- en kleigebied.

ADVIES

- Behoud en versterk de openheid, weidsheid of leegte van de afzonderlijke landschapstypen door terughoudend te zijn met opgaand groen, bouwwerken of andere massa die dit kenmerk verstoort.
- Let op de aanwezigheid van zichtlijnen in het landschap. Zorg ervoor dat deze behouden blijven en waar mogelijk versterkt worden.
- Ga na wat in het landschap belangrijke visuele bakens, landmarks en/of ankerpunten zijn en bepaal hoe hier, vanuit de context vanuit dit top 10 punt, het beste mee omgegaan kan worden (denk bijvoorbeeld aan kerktorens, windmolen(parken), radiatoren, etc.).

Grote mate van openheid; polders Terschelling

3

Het Friese water- en Waddensysteem

Fryslân is rijk aan water en beschikt over een uitgebreid watersysteem. Dat varieert van heel grootschalig tot heel fijnmazig, van voormalig tot nog steeds functionerend en van zoet tot zout. Neem de voormalige, natuurlijke watersystemen waar zout overging in zoet. Zichtbaar in zeegaten, prielen, oude slenken en zeearmen die via een brak systeem overgingen in het afwateringssysteem van de veengebieden en zandgronden, zichtbaar in (voormalige) veenriviertjes, beken, meren en poelen.

Denk ook aan het nog steeds grotendeels natuurlijk functionerende Waddengebied (UNESCO Werelderfgoed) met een natuurlijk krachtenspel dat zorgt voor eb en vloed, natuurlijke barrières, gaten, eilanden als natuurlijke dijken, een stelsel van geulen, prielen, kwelders, slikvelden en zandplaten. Een systeem ook dat zich autonoom ontwikkelt, maar tevens beïnvloed wordt door menselijk ingrijpen, waarin de relatie tussen natuur en cultuur onderwerp van dialoog is.

Kenmerkend is ook het ontstane of gemaakte watersysteem. Variërend van grachten, kanalen, kleinschalig en grootschalig zoals het Prinses Margrietkanaal en Van Harinxmakanaal, (trek-)vaarten, opvaarten naar dorpen en boerderijerven, petgaten, veenwijken en de meeste Friese meren (zie CHK, Vaarwegen). Een groot deel hiervan hoort bij de Friese boezem, een uniek aaneengesloten en wijdvertakt open stelsel van meren, kanalen en kleinere vaarten op één waterpeil.

De beken en de onbegaanbare veengebieden werden in de 17e eeuw benut als verdedigingswerk; de Friese Waterlinie (zie CHK, Vestingwerken). Deze bestond uit verdedigingswerken met aarden wallen, zogenaamde schansen, die lagen op de schaarse, strategische doorgangen door de natte hoog- en laagvenen.

Tot de vorige eeuw vormde het water de belangrijkste pijler van het vervoer en dus van het functioneren van de samenleving, zowel maatschappelijk als economisch. Vervoer over water is nog steeds belangrijk, alleen spelen de kleinere wateren hierin vaak geen rol meer. In de loop van de vorige eeuw kende het watersysteem een revival ten behoeve van de Friese watersport.

Als het gaat over groot water dan moet ook het IJsselmeer genoemd worden. Dit water, voorheen de brakke en zoute Zuiderzee, is sinds de aanleg van de imposante Afsluitdijk (gerealiseerd in 1932) veranderd tot een zoetwaterbekken. Maar behalve dat heeft het ook betekenis voor de (recreatieve) scheepvaart, de recreatie en watergerelateerde bedrijvigheid. Daarnaast heeft het natuurwaarden terwijl het ook ruimte biedt voor windmolens. Op de randen zijn diverse historische kustplaatsen markant gelegen in en aan een fijnmazige dijkzone met sterk wisselende lay out.

ADVIES

- Behoud en geef zo mogelijk weer nieuwe functies aan waterwegen als onderdeel van een groter geheel. Dit als bijdrage aan versterking, behoud en verdere ontwikkeling van het gehele watersysteem.
- Houd watersystemen beleefbaar en zichtbaar zowel vanaf het water als vanaf de wal.
- Houd de onderdelen van het watersysteem, daar waar mogelijk, herkenbaar.
- Ontwikkel het systeem door, ten behoeve van een klimaatadaptief en biodivers Fryslân met een sterke blauwe dooradering. Daarbij zal het onvermijdelijk zijn de structuur plaatselijk aan te passen. Beschouw het watersysteem in een gebied daarom als geheel en benader de aanpassing als een ontwerpogave, in samenhang met andere opgaven.

En met betrekking tot de Wadden:

- Respecteer het systeem van de Wadden zoals het van nature gefunctioneerd heeft.
- Houd het dwarsprofiel van de eilanden helder, waarbij op relatief korte afstand van elkaar landschapstypen (Waddenzee, kwelders, polders, dorpen, binnenduinrand, duinen, strand en Noordzee) elkaar afwisselen.
- Maak of houd de plekken en artefacten zichtbaar waar de mens het watersysteem probeerde te sturen (maritiem en waterstaatkundig erfgoed).
- Sta, waar mogelijk, de natuurlijke dynamiek van zee en wind toe als vormende factoren van de Waddenzee, Waddenkust en Waddeneilanden (dynamisch kustbeheer, herstel oude slenkpatronen en toelaten en benutten van verstuing).
- Weeg bij elke ingreep op de eilanden af dat ze onderdeel vormen van een getijdensysteem met typische eigenschappen, anders dan op de vaste wal.

Met betrekking tot het IJsselmeer:

- Respecteer de grote mate van openheid als kenmerk en als basis voor de samenhang van het totale IJsselmeersysteem.
- Beschouw de opgaven voor klimaat, natuur, energie en water op niveau van het gehele IJsselmeersysteem. Betrek een ruime zone bij het waterkerend landschap om zo verschillende doelen bij elkaar te kunnen betrekken.
- Houd de kenmerkende cultuurhistorische, fijnmazige en afwisselende kuststrand, met onder meer groene dijken, havens en andere artefacten verwijzend naar maritieme en waterstaatkundige betekenis, herkenbaar.
- Werk aan een zonering voor de dijkzone op basis van een ritmiek tussen open en bebouwd en tussen rust en reuring.
- Respecteer de Afsluitdijk als kenmerkend iconisch ingenieurswerk vanuit het motto 'spectaculaire eenvoud' (zie ook uitwerking deelgebied Westergo).

Water is structurerend voor landschap en dorpen.

Zicht op Vlieland en het wad (foto: BlueKey Productions)

Kustzone van het IJsselmeer

4 Stelsel van dijken, in samenhang met het watersysteem en de agrarisch-economische ontwikkeling van Fryslân

Zowel de zee- als binnendijken liggen, als waterwerk en complex, als snoeren in het landschap (zie CHK, Dijken). Ze bieden of boden bescherming tegen de oprukkende zee, zorg(d)en voor ontsluiting en verbinding van land en

nederzettingen. Ze vormen een harde grens tussen zee en land of oud en nieuw land. Ze verbeelden letterlijk de continue actie en reactie van mens en natuur.

ADVIES

- Bescherm het Friese dijkenstelsel, ook vanuit cultuurhistorisch en landschappelijk opzicht.
- Maak onderscheid tussen dijken die een (primaire) functie hebben in de waterveiligheid en historische dijken, die als lijnen in het landschap liggen. Beide vertellen het verhaal van Fryslân, maar dat betekent niet dat alles zo moet blijven zoals het is.
 - Benader dijken met een actueel waterkerende functie bij aanpassing of dijkversterking als een ontwerpopgave. Maak een zorgvuldige afweging tussen de (historische) kenmerken van de dijk en de toekomstbestendigheid en functionaliteit van de nieuwe kering.
 - Bij historische dijken zonder actuele waterkerende functie zal aanpassing soms nodig zijn vanwege onderhoud aan de infrastructuur op de dijk of vanwege doorsnijding of doorgraving. Respecteer in dat geval de kenmerken van de dijk, zoals het beloop, de hoogte, het profiel, het gebruikte bouw materiaal inclusief de interne opbouw (archeologisch archief), de natuurlijke onderdelen en de bekleding. Maar respecteer ook de met de dijk samenhangende elementen, zoals sluizen, coupures en verdedigingswerken. Al deze kenmerken vormen samen de dijkbiotoop.
 - De beleefbaarheid van een dijk hangt af van de afleesbaarheid en helderheid van de landschappelijke context. Houd daarom de directe omgeving van de dijk vrij van ontwikkelingen die de landschappelijke context en de belevingswaarde vertroebelen. Wel zijn er ontwikkelingen denkbaar die de eigenschappen van een dijk kunnen versterken, zoals kleinschalige infrastructuur en bepaalde bebouwingsstructuren en typen. Vergelijkbare maat en schaal zijn bepalend voor een positieve beleving van dergelijke ontwikkelingen.
 - Een aantal historische dijken heeft geen functie meer. Ze liggen als lijnen in het landschap. Soms alleen nog onopvallend zichtbaar via het slotenpatroon of een lichte verhoging in het landschap. Behoud en bescherming van deze dijken of restanten ervan, als een samenhangende structuur, is belangrijk voor de herkenbaarheid van het landschap. Naast het voorgaande advies kan een extra beschermingsmaatregel, of afspraken over eigendom en beheer, helpen bij het behoud van de dijk. Ook het toekennen van nieuwe functies, of aansluiting zoeken bij nieuwe opgaven, zoals recreatie en toerisme of biodiversiteit, kan een manier zijn om deze elementen te behouden. Voorbeelden van dijken in deze categorie zijn: Pingjumer Gulden Halsband, de Slachte en de Âlddyk.

Wierum aan de zeedijk (foto: BlueKey Productions)

5 Reliëf en aardkundige ondergrond

Het reliëf, en de daarmee samenhangende aardkundige ondergrond, zijn de weerslag van de natuurlijke ontstaansgeschiedenis van het landschap door de werking van ijs, zee, wind, rivieren, beken en menselijk gebruik van dit natuurlijke landschap. Van de aardkundige ondergrond (zie CHK, geomorfologie) is het reliëf het meest zichtbaar. Een aantal gebieden wordt in het bijzonder als aardkundig waardevol aangemerkt (zie CHK, Aardkundig waardevolle gebieden).

De verschillen binnen het reliëf zijn in Fryslân meestal klein (microreliëf) en kwetsbaar. Dit (micro)reliëf, en de daarmee samenhangende aardkundige ondergrond, is door natuurlijke en door menselijke activiteiten ontstaan. Ze bestaat uit:

- De kwelderwallen en de oude slenken, geulen, krekken en prielen in het kleigebied, waarvan de onderlinge relatie tot uiting komt in het (micro)reliëf en in de richting en uitgestrektheid van de verkaveling.

- De kliffen en het reliëf van Gaasterlân die een zichtbare uiting zijn van ingrijpende klimaatveranderingen gedurende de ijstijden. Ze vormen een uniek landschapsbeeld in de provincie.
- Het stelsel van keileem, stuwwallen, pingoruïnes, uitblazingskommen, dekzandruggen, gaasten, beekdalen en stuifzandkoppen – en het bijbehorende (micro)reliëf – in het zandgebied.
- De essen met hun lichte bolle ligging in het zandlandschap.
- De terpen, die als puntsgewijze verhogingen (eilanden) in het kleilandschap liggen en dit markeren.
- Het greppelland in het weidegebied en de kruinige percelen in het akkerbouwgebied.

ADVIES

- Respecteer het aanwezige (micro)reliëf en de aardkundige ondergrond en benut deze bij nieuwe ontwikkelingen en opgaven, zoals herstel van biodiversiteit en klimaatadaptatie, als onderdeel van het ontwerp en om uitvlakking te vermijden.
- Houd elke vorm van reliëf, waaronder dat van terpen en aardkundig waardevolle gebieden, in stand, inclusief de zichtbaarheid en beleving ervan in relatie tot het omliggende landschap.

Greppelland Friese kleiweide (Foto: Simon de Winter Natuurmonumenten)

6 Verkaveling

De verkaveling (zie CHK, Verkaveling) bepaalt de sfeer van een gebied, de essentie van het landschap en zijn belevingswaarde. Ze houdt verband met het reliëf en laat zien hoe de ondergrond invloed had op het in cultuur brengen van een gebied. De verkavelingstructuur wordt mede bepaald door het reliëf, de eigendomsverhoudingen, de indijkingen/inpolderingen en de bebouwings- en nederzettingsstructuren.

De verkavelingsstructuur manifesteert zich per landschapstype (zie CHK, Landschapstypenkaart) vaak verschillend. Dat heeft behalve met de grondsoort ook te maken met aanwezige (natuurlijke) watergangen, dijken, beplanting, het infrastructurele netwerk en de

mogelijkheden om het land in cultuur te brengen. In het verkavelde landschap zijn vaak oude sporen zichtbaar. Denk daarbij aan voormalige terreinen van bijvoorbeeld stinzen en states, kloosters, oude boerderijplaatsen, fabrieken, maar ook aan tracés van dijken en infrastructuur (zie CHK, spoor- en tramwegen; oude paden nieuwe wegen, dijken en vaarwegen).

Veel oude verkavelingen zijn inmiddels verdwenen, waardoor een aantal verkavelingstypen zeer zeldzaam is geworden. Voor een overzicht van de verschillende typen, zie CHK, Verkaveling. Of raadpleeg de verschillende deelgebieden.

ADVIES

- Benut de verkaveling als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen, waarbij vooral de richting (of het ontbreken ervan), de vorm en de verhouding (maat en schaal) belangrijk zijn.
- Respecteer het oorspronkelijke verkavelingstype en ga bij aanpassingen op zoek naar de dragers van het patroon, zoals waterlopen, wegen en paden, slotenpatroon, elzensingels en houtwallen, zodat het verkavelingstype als geheel in stand blijft.
- Respecteer de kavelgrenzen van bijzondere voormalige terreinen en tracés.

Kleinschalige verkaveling in Lionserpolder

7 Archeologische waarden

Alle informatie over het bodemarchief, van de ontstaansgeschiedenis van een gebied en van materiële neerslag van menselijke activiteiten vanaf de steentijd, is vindbaar in de ondergrond. De afgelopen decennia werd steeds duidelijker dat dit bodemarchief in rap tempo verdwijnt. Een betere bescherming vraagt om

goed inzicht in de verwachte ligging, de verspreiding en de aard van het bodemarchief. De provincie nam daarom het initiatief om, in samenwerking met het Rijk en de gemeenten, het bodemarchief zo goed mogelijk in kaart te brengen. Dit gebeurt op de FAMKE: Friese Archeologische Monumentenkaart Extra.

ADVIES

Om het bodemarchief zoveel mogelijk in de bodem (in situ) te conserveren:

- Dienen waardevolle terreinen zo veel mogelijk onbebouwd en voor onderzoek toegankelijk te blijven. Indien onmogelijk, moet het bodemarchief met archeologisch onderzoek zo goed mogelijk worden gelezen en boven de grond worden bewaard (ex situ).
- Raadpleeg voor alle plannen de Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (zie CHK, FAMKE) en volg het daar te lezen advies op.

Opgraving steilkant terp Firdgum (Foto: Johan van Gent)

8 Structuur van nederzettingen, dorpen en steden

Nederzettingen, dorpen, steden en buurtschappen (zie CHK, Nederzettingsvormen), boerenerven, zijn door hun stedenbouwkundige structuur, hun situering, hun mari-tieme en/of militair-strategische betekenis (zie CHK, Vestingwerken), hun silhouet en het contact met het omliggende landschap, bepalend voor een gebied en geven er betekenis aan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop kerken, torens, boerderijen, fabrieken, fabrieksschoorstenen en havens in samenhang met waterlopen of groene landschapselementen elke neder-zetting een eigen herkenbaar silhouet en karakter geven.

Van bijzondere waarde zijn de beschermde stads- en dorpsgezichten, maar ook een aantal andere waardevolle (delen van) dorpen, steden en daarmee samenhangende gebieden (zie CHK, Beschermde stads- en dorpsgezichten en Gebieden en gezichten met bijzondere waarden).

Bepalend voor de stedenbouwkundige structuur is:

- De relatie die nederzettingen hebben met hun omge-ving, vaak in de vorm van open ruimten in het dorp (weilandjes, kaatsvelden) of bij de kerk, waterlopen, landschapselementen, zichtlijnen door stegen, lanen en straten of buurtjes die gericht zijn op het water.

Maar ook de samenhang tussen:

- Bebouwing, reliëf en infrastructuur (wegen en waterlopen).
- Bebouwd en onbebouwd (bijvoorbeeld waardevolle open ruimtes).

- Voor- en achterkanten.
- Object en ensemble.
- hoofd- en nevenstructuren, beeldbepalende en structuurbepalende bebouwingsstructuren (hiërarchie).
- Bebouwing en (oorspronkelijke) functie ervan.

De verscheidenheid aan nederzettingstypen in Fryslân wordt bepaald door:

- de structuur van de nederzetting die voor de samenhang zorgt en het verhaal van de oorsprong vertelt (genius loci);
- de structuur van de nederzetting die gerelateerd is aan de landschaps- en verkavelingstypen, herkenbaar aan de samenhang in geconcentreerde radiale of rastervormige, lineaire en/of verspreide bebouwingsstructuren.
- de grote dichtheid aan buurtschappen die als verspreide bebouwingstructuren bij de dorpen en steden liggen.
- de historische boerderijplaatsen, de bebouwingsvorm van de vroege, in hoofdzaak agrarische samenleving die de basis vormde voor huidige dorpen en steden. De ligging van de boerderijplaatsen is bepaald (zie CHK, Boerderijplaatsen) op basis van kaartmateriaal (1718 en 1852) en stemrecht. Zij liggen als afzonderlijke terreinen, nog steeds bebouwd of intussen onbebouwd, in het landschap of vormen, aaneengeschakeld, een (mogelijke) nederzetting.

Leeuwarden: dakenlandschap in de winter

Dorp in het landschap

De boerderijplaatsen – De Fryske Pleats

Boerderijplaatsen, erven (hiemen) en boerderijen (pleatsen) zijn historische en landschappelijke ankerpunten. Ze bestaan uit verschillende onderdelen en kunnen niet los worden gezien van de omgeving.

- Archeologie: het bodemarchief dat in de loop der eeuwen is achtergelaten door historische boerderijplaatsen.
- Gebouwd erfgoed: de historische boerderij inclusief bijbehorende bijgebouwen en bouwwerken, zoals koetshuis, stookhut, bruggetje, theekoepel, varkensstal, poterhok, hooiberg, blokschuur, waterput, toegangshekken (hommeie), maar ook bij de boerderij behorende arbeiderswoningen en bemalingsmolens (had de boer vroeger vaak zelf in beheer).
- Erf: de plek waar de boerderij staat met erfbeplanting, boomgaard, siertuin, moestuin, singel, boomgaard, erfsloot, omgrachting of waterpartij.
- Omliggend agrarisch cultuurlandschap: de huiskavel, jister (omheinde melkplek vlakbij boerderij), intensiever gebruikt weiland (finne), extensiever weiland en hooilanden (mieden) maïs en oogstlanden op verdere afstand), etc.

ADVIES

- Versterk de afleesbaarheid van het ontstaan en de ontwikkeling van nederzettingen, in relatie, oriëntatie, contact of contrast tot het landschap.
- Respecteer de intrinsieke onderdelen van de nederzittingsstructuur zoals interne infrastructuur (water, wegen), open ruimten, zichtvelden (van binnen naar buiten en andersom) en bebouwing, en gebruik deze als onderlegger van toekomstige ontwikkelingen. Daarmee wordt de structuur versterkt.
- Handhaaf en versterk de onderlinge verhouding (maat) en samenhang tussen de (cultuurhistorische) onderdelen die een dorps- of stadssilhouet bepalen, zoals kerken, watertorens, fabrieken en dergelijke. Samen zorgen ze voor de verankering en herkenbaarheid van de structuur van de nederzetting in het landschap.
- Behoud de fijnmazige nederzittingsstructuur en open ruimtes, waaronder weilandjes, pleintjes en grasvelden.
- Respecteer en versterk de zichtlijnen die de relatie leggen tussen open plekken in de nederzetting en het omliggende landschap.
- Benut bij ruimtelijke ontwikkelingen de kenmerken van de landschapstypen, die in de overgangsgebieden heel kwetsbaar zijn, als uitgangspunt en basis. Ze zorgen voor een stevige verankering van een dorp/stad in het landschap.
- Voorkom nieuwe bebouwing op de terp/terprand en direct naast de terp, wanneer deze het zicht op, en de relatie tussen, de terpnederzittingsstructuur en het open landschap verstoort of teniet doet.
- De verkavelingsrichting is bepalend voor, en onderlegger van, ruimtelijke ontwikkelingen.
- Historische boerderijplaatsen zijn archeologisch waardevolle terreinen. Benader deze conform de Omgevingswet/het Besluit kwaliteit leefomgeving. Historisch/waardierend onderzoek is nodig wanneer er elementen en/of structuren aanwezig zijn die deel uitmaken van het historische erf. Hierin is niet alleen de architectuur van de aanwezige bebouwing van belang, ook de maat en schaal ten opzichte van elkaar en de ordening op het erf dient meegenomen te worden in de beschouwing. En natuurlijk ook de positie die de boerderijplaats inneemt in de omgeving.

9 Gebouwd erfgoed

De samenhangende structuur van monumenten en karakteristieke bouwwerken vertelt het verhaal van het leven door de eeuwen heen en van de bouwhistorische en architectonische ontwikkeling die daarmee samenhangt. Hun verschijningsvorm en situering geven betekenis aan een gebied (genius loci).

De Cultuurhistorische Kaart Fryslân (CHK) geeft in diverse kaartlagen informatie. Het gaat daarbij om beschermde buitenplaatsen/landgoederen, rijksmonumenten alsook om karakteristieke bouwwerken, de zogenaamde jongere bouwkunst, zuivelfabrieken, stinzen en states/ buitenplaatsen, kerken, kloosters, uithoven en de 20e-eeuwse bouwstroom van het zogenaamde Delfts Rood en Wederopbouwijken.

Tot het gebouwde erfgoed behoren verschillende, veelal samenhangende categorieën, waaronder:

- Religieus en funerair erfgoed in de vorm van kerken, synagogen, pastoriën, torens, klokkenstoelen, kerkhoven, begraafplaatsen en grafmonumenten met het bijbehorende groene erfgoed en vaak als waardevol ensemble.

- Waterstaatkundig erfgoed zoals watermolens en bijbehorende molenbiotoop, bruggen, gemalen, sluizen en ook minder opvallende werken als kapen en bakens, palenschermen, strekdammen, landaanwinningswerken, karakteristieke kaden/ beschoeiing en vlucht- en jollenhavens. Vaak in samenhang met landschap en als ensemble.
- Industrieel en ambachtelijk erfgoed, waaronder beeldbepalende (zuivel)fabrieken en fabriekspijpen, steenbakkerijen en kalkovens, gasfabrieken, scheepswerven, timmerwerkplaatsen, smederijen, graan- en oliemolens, pakhuizen en ander gebouwd erfgoed dat het verhaal vertelt van de ontwikkeling van ambachten en de industrialisatie vanuit een agrarische samenleving. Vaak als ensemble gerelateerd aan de omgeving.
- Erfgoed met een maatschappelijke of publieke functie als stadhuizen, herbergen en cafés, waaggebouwen, scholen, stations en dienstwoningen, tramremises en -huisjes, tolhuisjes, gasfabrieken, transformatorhuisjes, telefoonpalen, militair erfgoed en watertorens.

- Agrarisch erfgoed in de vorm van boerderijen en bijbehorende gebouwen (arbeiderswoningen, stallen, koetshuizen, etc.) en groene boerderij-erven die een belangrijk deel van het verhaal vertellen van de agrarische ontwikkelingsgeschiedenis. Als eilanden in het open landschap en schakels in het besloten landschap zijn ze onlosmakelijk met het landschap verbonden. Binnen de bebouwde kom zijn ze bepalend als baken en verankering van de nederzetting in het landschap.

- De stinzen, states, buitenplaatsen en landgoederen die van grote waarde zijn als getuigen van een historische ontwikkeling en vanwege hun architectuur en samenhang met het groene erfgoed en het omliggende landschap (landgoedbiotoop, zie Top 10, nr. 10). Ze zijn bovendien van grote maatschappelijke, culturele en economische betekenis.
- Monumentale en karakteristieke woningen en bijzondere sociale wooncomplexen zoals het zogenaamde Delfts Rood en de wederopbouwijken.

ADVIES

- Behoud de functies van monumenten en geef ze, indien nodig, nieuwe functies. Denk daarbij ook aan minder opvallende en daardoor kwetsbare objecten zoals:
 - typerende transformatorhuisjes (waaronder enkele beschermde).
 - resterende houten elektriciteitspalen.
 - karakteristieke gemaaltjes (waaronder enkele beschermde).
- Versterk de verschijningsvorm van karakteristieke bebouwing in en rond de dorpen en steden in de context van de stedenbouwkundige structuur en het omliggende landschap.
- Maak bij ruimtelijke ontwikkelingen binnen een landgoed gebruik van de bestaande landschappelijke en cultuurhistorische structuren en neem de kernkwaliteiten als vertrekpunt en onderlegger van nieuwe ontwikkelingen.
- Maak bij ruimtelijke ontwikkelingen op en rond een boerderij-erf gebruik van de richtlijnen van het Advies- en Werkboek van de Nije Pleats. Informeer ook bij de betreffende gemeente.
- Houd bij ruimtelijke ontwikkelingen rondom en buiten landgoederen rekening met de kenmerken van het onderliggende landschapstype en speel in op de situering van het landgoed in zijn (historische) context.

Voormalig stadhuis Bolsward

Makkum (foto Harrie Dijkstra)

10

Groene landschapselementen

Het aanzien en de identiteit van een landschap worden grotendeels bepaald door de aan- of afwezigheid van groenelementen en/of specifieke groenvoorzieningen. Deze landschapselementen zijn vaak het gevolg van eeuwenlang, specifiek gebruik en ideeën over inrichting. Ze zijn een belangrijk onderdeel in de verschijningsvorm van het landschap. Ieder landschapstype (zie CHK, Landschapstypenkaart) kent eigen groene landschapselementen. Door klimaatverandering (droogte), ziekten en plagen moet nagedacht worden over de toekomstbestendigheid van nieuwe aanplant.

Groene landschapselementen zijn:

- Houtsingels (elzensingels) en houtwallen (dykswâlen) die, met name op de zandgronden, de kavelranden markeren.
- Boerenerven met opgaand groen aan de randen, veelal een open siertuin aan de voorzijde, en een groentetuin en boomgaard, vaak aan de stille zijkant en een bedrijfserf. Onderscheid wordt gemaakt tussen boerenerven in open en besloten landschappen.
- Groene cultuurhistorische landschapselementen zoals (voormalige) eendenkooien (zie CHK, Eendenkooien) als groene eilanden, pestbosjes (locaties waar kadavers van miltvuur naartoe werden gebracht), ruilverkavelingsbosjes, begraafplaatsen in fraaie ensembles met kerk en grafmonumenten, iekenhiemen/brinken (vooral in Zuidoost-Fryslân) of bakenbomen op dijken behorende bij het dijkbiotoop.

- Diverse en veelvoorkomende wegbeplantingen langs plattelandswegen.
- Monumentale en andere solitaire bomen die vaak beeldbepalend zijn in steden en dorpen, langs wegen of in het buitengebied.
- Kleinschalige bosjes (en heideterreinen) die veelal voorkomen in het zuidoosten van de provincie.
- Cultuurbossen in heideontginningen (veelal naaldbos) en aanplant van naaldbos op de eilanden.
- Petgaten en met bos begroeide legakkers in (oude) veenontginningsgebieden, samen met spontane opslag van broekbos/wilgenstruweel in verveningsgebieden en meeroevers die ook natuurwaarden hebben gekregen.
- Stinzenbiotoop met autochtoon opgaand groen en stinzenflora in historische tuinen bij (voormalige) stinzen-/stateterreinen, historische erven, pastorie-tuinen of begraafplaatsen.
- De groenaanplant bij landgoederen behorende tot de landgoederenbiotoop zoals in het kader is weergegeven.
- Van groot belang is het voorkomen van streekeigen plantmateriaal (autochtoon) in de hierboven genoemde groenelementen zoals in houtwallen, singels, bosjes of bij oude parkaanleggen. Juist het streekeigen materiaal is zeer robuust en klimaatadaptief en daarom van waarde als genenbron.

Landgoedbiotoop

De landgoedbiotoop omvat niet alleen de terreinen van het landgoed zelf, maar ook de omringende zone. Deze biotoop bestaat daarmee uit:

- Vergezichten en zichtlijnen van en naar het landgoed.
- Bebouwing op en behorend bij het landgoed.
- Wegen- en padenstelsels op, naar en van het landgoed.
- Open ruimtes en afwisseling van open en (ver)dichte ruimtes.
- Laanbeplanting, bomenrijen, bosschages, bossen (met rabatten), houtwallen en singels.
- Tuinstructuren, tuinmuren en -hekken.
- Waterpartijen en waterstructuren.
- Verkaveling op en grenzend aan het landgoed.
- De (visuele) relatie tussen de landgoedstructuren en -elementen en het landschap eromheen.

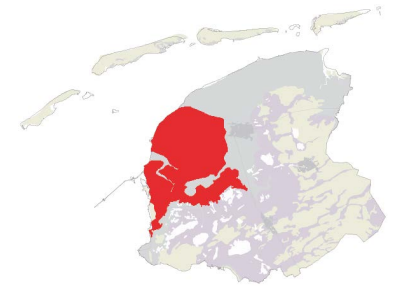
ADVIES

- Behoud en versterk de groene landschapselementen om de identiteit, biodiversiteit en belevingswaarde van het betreffende landschap te stimuleren.
- Neem bij aanpassingen of ontwikkelingen de monumentale, ecologische en landschappelijke waarden van bomen, of andere beplanting, mee in de afweging. Soms zijn bomen zo beeldbepalend, en zo zeer dragers van de identiteit van een plek, dat (meer inzet op) behoud voorrang verdient boven vervanging.
- Stimuleer de instandhoudings- en beheerregelingen ter ondersteuning van eigenaren en/of terreinbeheerders.
- Respecteer en versterk de landgoedbiotoop.
- Gebruik bij aanplant bij voorkeur autochtoon, streekeigen plantmateriaal.
- Neem de toekomstbestendigheid van soorten en wijze van aanplanten mee in de keuze van nieuwe aanplant.

Markante beplanting bij kerk Boksum

Agrarisch cultuurlandschap

Westergo 1: het oude land

Agrarisch cultuurlandschap

Gebiedsafbakening

Het noordwestelijk deel van de provincie wordt ook wel aangeduid als Westergo. Een gebied met een zeer oud cultuurlandschap met dorpen, steden, buurtschappen en boerderijplaatsen als essentiële oriëntatiepunten. In fysisch-geografisch (zie [CHK, Landschapstypenkaart](#)) en cultuurhistorisch opzicht is Westergo grofweg op te delen in drie regio's:

- Noordelijk Westergo of westelijke Bouhoeke: een regio met afwisselend parallel lopende kwelderwallen en kweldervlakten.
- Kleiterpengebied of Greidhoeke: een regio met bochtige slenken, prielen en oeverwallen.
- Zuidelijk Westergo: een regio bestaande uit klei-op-veengebieden, hempolders en latere droogmakerijen.

Ter hoogte van Pingjum en Witmarsum werd het gebied doorsneden door de voormalige zeearm, de Marneslenk. Hier zijn tevens nog restanten vindbaar van het middeleeuwse dijkstelsel van de Pingjumer Gulden Halsband. Tussen Sneek en Easterein vormt de voormalige Middelsee een ruimtelijke onderbreking. Het Middelsee- en ook het Marnegebied hebben een heel eigen ontstaan en identiteit met een duidelijke link aan Westergo. Daarom worden deze gebieden als Westergo 2 uitgewerkt

Westergo kent een lange bewoningsgeschiedenis die onder andere nog valt af te lezen aan het verkavelingspatroon (zie [CHK, Verkaveling](#)) en de ligging van de (terp)dorpen.

Noordelijk Westergo (westelijke Bouhoeke)

Het landschappelijk fundament van noordelijk Westergo is geënt op parallel lopende kwelderwallen en -vlaktes. Die kwelderwallen vormden zich grofweg tussen 500 v.C. en 600 n.C. In tijden van een terugtrekkende zee verschoof de plaats van de eerstvolgende kwelderwal enkele kilometers naar het noordwesten. De wallen bestaan uit kalkrijke, lichte klei en vormen subtiele verhogingen in het landschap. Niet zonder reden werden hier terpnederzettingen gesticht die in een snoer gedrapeerd het tracé van de kwelderwallen volg(d)en.

De kweldervlaktes kennen tot op de dag van vandaag een lage bewoningsdichtheid. In deze lager gelegen delen van het landschap bestaat de bodem grotendeels uit knipklei. Tussen de kwelderwallen en -vlaktes is van oudsher sprake van een duidelijk verschil in landgebruik. De door de mens in regelmatige blokken verkavelde, lichte kleigronden op de kwelderwallen waren ideaal voor akkerbouw. Nog altijd ligt hier een heus akkerlandschap.

Vanaf Sexbierumervaart, zicht op de dorpen op de kwelderwal: Sexbierum en Oosterbierum

Open landschap nabij terp IJsgum (omgeving Dedgum)

Droogmakerij Parregaastermar

Binnenstad Bolsward (beschermde stadsgezichten)

De ontginning van de kweldervlaktes werd, vanwege de zware kleibodems en lagere ligging, anders aangepakt. Na de bedijkingen in de volle middeleeuwen (11e en 12e eeuw) werden ze benut als hooi- en extensief weiland (mieden). Vanwege een steeds betere ontwatering in de loop der eeuwen zijn ze steeds meer in bouwland omgezet.

Rond dorpen als een Bitgum en Bertlsum, liggend op de voormalige oeverwal van de Middelsee, ontwikkelde zich in latere tijden nog een bijzonder cultuurlandschap: het gardenierslandschap. Akkertjes en boomgaarden waren in dit kleinschalige landschap vaak omgeven door (elzen) singels. Mede daardoor vormde dit landschapstype een interessante tegenhanger van het door openheid gedomineerde Westergo.

Kleiterpengebied (Greidhoeke)

Ten zuiden van de reeks kwelderwallen strekt zich het kleiterpenlandschap uit. Hier lijken de dorpen ogenschijnlijk lukraak in het open (weide)landschap verspreid te liggen. In alle windrichtingen zijn wel terpnederzettingen met kerkstorens waarneembaar.

Het kleiterpengebied ontstond in een natuurlijk kwelderlandschap, doorsneden door bochtige prielen en kreken. Of door grillig vertakkende kwelder- en oeverwallen. Enkele van de oudste Friese terpnederzettingen vinden hier hun oorsprong.

Zware knipklei domineert de bodem van het kleiterpengebied en drukte een belangrijk stempel op de cultuurhistorische ontwikkeling. Na de bedijkingen konden de zware kleigronden in de kweldervlaktes worden verkaveld. Veelal werden de bochtige beddingen van prielen en kreken gebruikt als perceelscheiding, waardoor een onregelmatige blokverkaveling ontstond.

De lastig bewerkbare en slecht doorlaatbare knipkleigronden vereisten een zware begreppeling, ook wel

greppelland genoemd. Door de dominante aanwezigheid van knipklei in de bodem kent het kleiterpengebied bijna alleen maar weiden en hooiland. Niet zonder reden wordt deze regio ook wel het kleiweidelandschap genoemd, of nog bekender: de Greidhoeke.

Zuidelijk Westergo

Rond Sneek en Bolsward, en achter de huidige IJsselmeerkust, ligt zuidelijk Westergo. Een gebied dat lange tijd bedekt was met veen. Plaatsnamen als Ferwoude, Eemswoude en Exmorra verwijzen daar nog naar. Hier zijn, net als op de klei, in een ver verleden terpen opgeworpen. Veel van deze (veen)terpen zijn alleen nog in de ondergrond traceerbaar.

Gedurende de middeleeuwen – zeker nadat het grootste deel van de voormalige hoogvenen in cultuur was gebracht via zogenoemde agrarische veenontginningen – kampte het gebied met veel wateroverlast. Stormvloed en zeeinbraken zetten klei af op de venige bodems: het zogenaamde klei-op-veengebied. Dit ligt als een wig tussen het klei- en het veengebied, grofweg vanaf Stavoren tot Rinsumageast. In dit klei-op-veengebied ontwikkelden zich terpnederzettingen.

Algehele vernatting en opstuwend water uit de meren van het Lege Midden noopten tot bedijking van de gronden rondom Sneek en Bolsward. Deze inpolderingen staan bekend onder de naam ‘hempolders’. Ze werden in de 11e en 12e eeuw aangelegd. Sommige polderdijktracés, zoals de slingerende Hemdijk tussen Tjerkwerd en Blauwhuis, zijn nog onderdeel van dit ‘hempolderlandschap’.

Ook in deze deelregio overheersen de weilanden. Vanwege de agrarische veenontginningen kenden de percelen er oorspronkelijk een langwerpige, opstreckende verkaveling. Door de afzetting van klei tijdens overstromingen kregen ze later een meer of minder geblokt uiterlijk. Ter hoogte van de huidige

IJsselmeerkust strekt zich bovendien een relatief jonge kwelderwal uit. Deze volgt grofweg de kustlijn vanaf Makkum tot Hindeloopen. Rond dorpen op deze kwelderwal, zoals Gaast, ligt ook akkerland.

Achter de kwelderwal strekt zich een laag gebied uit met lange tijd een aantal grote meren. In de 19e eeuw werd onder andere het Parregaastermeer drooggelegd. Deze en andere droogmakerijen zijn rationeel en rechtlijnig verkaveld. Ze worden doorkruist door enkele kaarsrechte wegen en vaarten en contrasteren met het omliggende cultuurlandschap door hun hoogteverschil met de omgeving en rechtlijnige aanleg.

Het landschap aan de zeezijde van de kwelderwal werd in de loop van de middeleeuwen beïnvloed door de op zee gerichte bedrijvigheid. Denk daarbij aan het ontstaan van havenstadjes als Hindeloopen en Workum. Voor de (voormalige) Zuiderzeekust slibde ook regelmatig land op. Het rechtlijnig ingerichte Workumer Nieuwland kon zo bijvoorbeeld in de 17e eeuw worden ingedijkt. Na de voltooiing van de Afsluitdijk, die wordt gezien als een icoon van 20e-eeuwse ingenieurskunst, werd steeds meer buitendijks land (deels) in cultuur gebracht.

De IJsselmeerdijk is tegenwoordig een karakteristiek landschapselement. Het aanzicht van de Zuiderzee- en later de IJsselmeerkust is hier beïnvloed door het toerisme. Ook zijn er nieuwe recreatiegebieden aangelegd, waaronder de Hoalle Poarte in Makkum en It Soal in Workum.

Regiobrede kenmerken

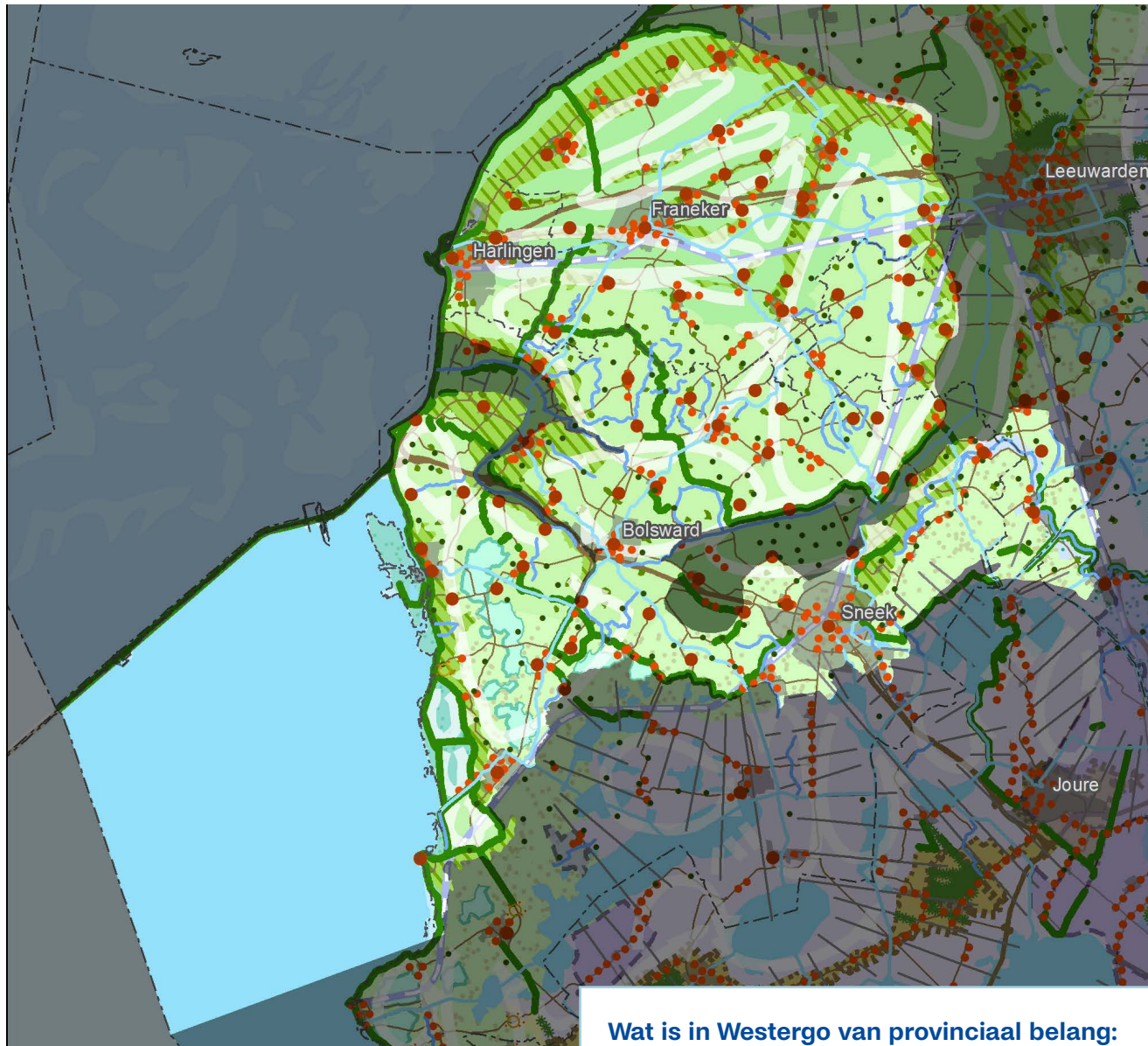
Het hele gebied heeft een door de zee gevormde geomorfologie met oude kwelder- en oeverwallen, slenken en prielen. Een aantal aardkundig waardevolle gebieden is van bijzondere betekenis. Dat zijn de kwelderwallen in de Noordwesthoek, Peins-Slappeterp, Baarderadeel en de oeverwallen van de Marneslenk, Jirnsom-Raerd en Workum-Gaast.

Kenmerkend zijn de vele (dorps)vaarten en opvaarten in het gebied. Aangezien het vervoer veelal over het water plaatsvond, was bijna ieder dorp verbonden met het bredere netwerk van vaarwegen. Vooral in het kleiterpengebied zijn de vaarten soms wat bochtiger, omdat ze daar aantakken op natuurlijke watertjes. Het jongere grootschaliger Van Harinxmakanaal kent een rechtlijniger tracé. Door Westergo lopen ook enkele kilometerslange stelsels van dijken, waarvan de Pingjumer Gulden Halsband en slaperdijk de Slachte de bekendste zijn. Bovendien kende het gebied een hoge concentratie aan stinzen- en states. Veel gebouwen doorstonden de tand des tijds niet. Uitzonderingen vormen de Epemastate in IJsbrechtum en enkele poortgebouwen. Op andere voormalige stinzen- en stateterreinen, maar bijvoorbeeld ook bij pastorieën, zijn prachtige tuinen aangelegd die rijk zijn aan stinzenflora. Het zijn kleine landgoedjes op de klei die vanwege het autochtone plantmateriaal, en de daarmee gepaard gaande biodiversiteit, waardevolle parels vormen in het open landschap.

Langs de huidige Wadden- en IJsselmeerkust werden in de volle middeleeuwen zeedijken aangelegd die stapsgewijs steeds hoger zijn gemaakt. Bij de Stenen Man in Harlingen zijn deze dijkophogingen door de tijd te volgen. De vijf meter hoge IJsselmeerdijk, die grotendeels de westzijde van de kwelderwal volgt, werd beeldbepalend voor het Friese IJsselmeergebied.

De vele oude terpdorpen illustreren het verband tussen bewoning en hoogteligging. De bebouwing in de vorm van boerderijen en gardenierswoningen is vooral een afspiegeling van de agrarische geschiedenis. Pakhuizen en fabrieksgebouwen herinneren aan het industriële verleden, waarvan onder andere de tichelwerken (steenfabrieken) een relict zijn.

Westergo kent verder een groot aantal beschermde stads- en dorpsgezichten in de vorm van de steden Harlingen, Franeker, Boalsert, Sneek, IJlst, Workum en

Hindeloopen en de dorpen Dronryp, Marsum, Húns, Weidum, Mantgum, Poppenwier, Lytsewierrum, Rien, Easterein, Nijland, Achlum, Kimsward, Pingjum, Schraard, Cornwerd, Makkum en Piaam. Daarnaast zijn er binnen de dorpen en steden een aantal gebieden en gezichten met bijzondere waarden. Dit betreft in Harlingen Het Rooie Dorp, in Franeker de Ypeysingel en omgeving, in Mantgum de Seerp van Galemawei, in Easterein de Van Eysingaleane, in Boalsert Deel Plan Zuid en de Snekerstraat/Julianastraat en in Sneek de Waling Dijkstrastraat en omgeving.

Wat is in Westergo van provinciaal belang:

1. Het stelsel van kwelderwallen en kweldervlakten.
2. Het uitgestrekte en open kleiterpengebied.
3. De kwelderoeverwallen van de voormalige Middelsee, de Marneslenk en de Zuiderzee.
4. De overgangszone van klei- naar veengebied.
5. Afsluitdijk als strakke, lineaire scheiding tussen twee grote, open watervlakten.
6. Het IJsselmeer en het lange groene lint van de IJsselmeerdijk met havens en kunstwerken.
7. Het systeem van (voormalige) zeedijken, hemdijken en polderdijken.
8. Droogmakerijen, meren, (op)vaarten en voormalige slenken, kreken en prielen.
9. Verspreid liggende bebouwing in het buitengebied.
10. De nederzettingen in Westergo en historische kuststeden, vlekken en dorpen als poorten van Fryslân.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Zicht op stukje kwelderwal bij Tzummarum

Ad 1 | Het stelsel van kwelderwallen en kweldervlakten

Het stelsel van parallel aan de kust gelegen kwelderwallen en kweldervlakten is kenmerkend voor noordelijk Westergo (westelijke Bouhoeke). De aldaar gelegen terpen, terpdorpen en -steden volgen vaak de lineaire structuren van de kwelder- en oeverwallen. Tussen de kwelderwallen liggen de lager gelegen kweldervlaktes.

Een belangrijke eigenschap van de kwelderwal is het aanwezige microreliëf, zowel natuurlijk als kunstmatig, in de vorm van akkers, terpen en kruinige percelen.

De op de kwelderwal gelegen dorpen vormen groene bakens in het open landschap. Kerktorens zijn belangrijke oriëntatiepunten in het dorpsilhouet. De dorpen zijn onderling verbonden door één hoofdweg.

ADVIES

Behoud van het lineaire karakter van de kwelderwallen, waarbij de stapeling van onderstaande elementen essentieel is:

- Behoud de ritmiek van de dorpen op de kwelderwallen als afzonderlijke eenheden door de openheid tussen de dorpen te bewaken. Laat ze dus niet aan elkaar groeien.
- Houd de dorpsilhouetten, met als bakens de kerktorens, herkenbaar zonder dat er ruis ontstaat tussen de dorpsranden en het omliggende landschap. De zichtlijnen, die de dorpskern met het landschap verbinden, moeten bewaard blijven.
- Behoud het reliëf. Zowel het natuurlijke reliëf, denk aan kreken en slenken, als het cultuurhistorische reliëf. Denk bij dat laatste aan dijken, terpen, kruinige percelen, greppelland en - soms onzichtbare - archeologische waarden. Belangrijk is ook dat het bochtige karakter van het slenken- en prielenpatroon herkenbaar en in stand blijft.
- Houd bomenrijen/boomgroepen langs wegen en in en op de rand van dorpen in stand.
- Laat kwelderwallen zelf vooral open, met uitzondering van het gardernierslandschap waar opgaande beplanting (boomvormers) op de kavelrand juist kenmerkend is.
- Behoud de stedenbouwkundige, veelal lineaire structuren, die de kwelderwallen volgen.
- Houd de ruimte tussen dorpen op de kwelderwal vrij van beplanting om de openheid van het landschap te waarborgen.

Uitgestrekt landschap met terpdorpen, hier Westhem

Ad 2 | Het uitgestrekte en open kleiterpengebied

Het centraal in Westergo gelegen uitgestrekte en open kleiterpengebied kent een hoge dichtheid aan terpen, terpdorpen en veelal verhoogd gelegen boerenerven. Het gebied stond lange tijd onder directe invloed van de zee. Haar dynamiek vormde het landschap en is daarin ook zichtbaar.

Kenmerkend voor dit landschap is het kronkelende en slingerende verloop van de verkaveling met daarop afgestemde radiale terpdorpen. Langs de later aangelegde vaarten en wegen, ontstonden plaatselijk lineaire bebouwingsstructuren in het landschap.

ADVIES

Houd het open karakter en de zichtbare invloed van de zee op het landschap herkenbaar en leesbaar, evenals de verschillen tussen de perioden van landschapsvorming, door het navolgende in acht te nemen:

- Behoud en bescherm het reliëf. Zowel het natuurlijk reliëf, denk aan kreken en slenken, als het cultuurhistorisch reliëf. Denk bij dat laatste aan de dijken, de terpen, het waardevolle greppelland en de - soms onzichtbare - archeologische waarden.
- Behoud puntverdichtingen in het open landschap, met name (terp)dorpen en boerenerven, ook door daar beplanting te concentreren en zeer spaarzaam om te gaan met beplantingen daarbuiten.
- Houd het grillige en slingerende patroon van waterlopen (voormalige prielen en slenken), wegen en paden zichtbaar.
- Versterk beplantingen rond erven (puntverdichtingen) en in en aan de rand van dorpen.
- Respecteer de stedenbouwkundige structuur van de blokvormige en radiale terpdorpen in het gebied, met lineaire structuren die vanaf de terpen de dijken, de wegen en het water volgen.

Ad 3 | De kwelderoever wallen van de voormalige Middelsee, Marneslenk en Zuiderzee

De brede kwelderoeverwallen die de voormalige Middelsee en Marneslenk begrenzen (oost-, zuid- en westrand Westergo) kennen verdichtingen in de vorm van terpen, terpdorpen met kerken, boerenerven alsook met groen omgeven staten. Ze staan in contrast met de veelal lege of open zeepolders (afgesloten slenken).

De kwelderwal aan de IJsselmeerkust, met hierop jonge(re) nederzettingen als Workum en Makkum, is een betrekkelijk laat fenomeen. Ze ontstond in de middeleeuwen door de gestaag uitdijende Zuiderzee die grond aanvoerde. Deze dunne kwelderwal vormt een abrupte en snelle overgang tussen de oude zeelei- en veengronden.

ADVIES

Het lineaire karakter van de kwelderwallen dient gerespecteerd te worden, waarbij onderstaande stapeling van elementen essentieel is:

- Behoud en bescherm het reliëf. Zowel het natuurlijke reliëf, denk aan kreken en slenken, als het cultuurhistorische reliëf. Denk bij dat laatste aan dijken, terpen, kruinige percelen, greppelland en - soms onzichtbare - archeologische waarden. Belangrijk is ook dat het bochtige karakter van het slenken- en prielenpatroon herkenbaar en in stand blijft, bijvoorbeeld in de fragiele slotenpatronen.
- Houd inpolderingen (jonge en oude zeepolders) zichtbaar, gekarakteriseerd door hun hoogteverschil met de omgeving en openheid, door dijken van verschillende leeftijden en door buitendijkse gronden met landaanwinningswerken.
- Behoud de ritmiek van de dorpen op de kwelderwallen als afzonderlijke eenheden door de openheid ertussen te bewaken. De dorpen mogen niet aan elkaar vastgroeien.
- Houd de dorpsilhouetten, met als bakens de kerktorens, herkenbaar, zonder dat er ruis ontstaat tussen de dorpsranden en het omliggende landschap. De zichtlijnen, die de dorpskern met het landschap verbinden, moeten bewaard blijven.
- Houd bomenrijen/boomgroepen langs wegen en in en op de rand van dorpen in stand. De kwelderwal zelf vooral open laten.
- Ten behoeve van de herkenbaarheid van de smalle kwelderwallen, en de voormalige kust, is enige verdichting met bomen langs de weg uitsluitend in en bij de toegang tot het dorp wenselijk.
- Houd de ruimte tussen dorpen op de kwelderwal zoveel mogelijk vrij van beplanting.
- Handhaaf en versterk de ooit door tuinders aangelegde beplantingsranden van het zogenaamde gardenierslandschap.

Hemdijk bij Pikesyl ten zuidwesten van Sneek

Ad 4 | De overgangszone van klei- naar veengebied

De overgangszone van klei- naar veengebied is onderdeel van de strook die diagonaal van Noordoost-, door het midden naar Zuidwest-Fryslân loopt. Het betreft een subtiele overgang met kenmerken van zowel het klei(terpen)gebied als het veenlandschap van het Lage Midden. Kenmerkend voor deze overgangszone zijn de (onzichtbare) (veen)terpen, de veenontginningen met opstreckende verkaveling, de hemdijken met hempolders, de droogmakerijen en het waardevolle greppelland.

ADVIES

- Behoud de kenmerkende overgang tussen de onregelmatige blokverkaveling op de klei en de regelmatige opstreckende verkaveling van het veen, met daartussen de beginnende opstrek en leegte van het klei-op-veengebied. Let daarbij ook op het hoogteverschil tussen de overgangen.
- Respecteer en benut bij ontwikkelingen het verkavelingspatroon als onderlegger.
- Respecteer de leegte van het klei-op-veengebied. Wees terughoudend met opgaande beplanting (boomvormers) langs wegen en solitaire beplanting in het gebied.
- Respecteer de stedenbouwkundige structuur. Het overgangsgebied kenmerkt zich door lineaire bebouwingsstructuren, zowel in als vanaf de compacte kernen. Deze volgen patronen van dijken en (water)wegen. Het gebied kent ook een aantal dorpen met geconcentreerde radiale structuren die gekoesterd moeten worden.

De Afsluitdijk vanuit de lucht (bron: Rijkswaterstaat en bouwconsortium Levvel – Topview luchtfotografie)

Ad 5 | De Afsluitdijk als strakke lineaire scheiding tussen twee grote, open watervlakten

De Afsluitdijk vormt met zijn strakke dijklichaam, sluiscomplexen en militaire verdedigingswerken in Kornwerderzand (beschermde dorpsgezicht met beschermde onderdelen) een monumentaal complex. Het is een prominente uiting van de utilitaire waterbouwkunde uit de beginjaren van de vorige eeuw, gelegen tussen twee grote open watervlakten: UNESCO Werelderfgoed en Natura 2000-gebied Waddenzee en Natura 2000-gebied IJsselmeer.

ADVIES

- Werk conform de uitgangspunten van het Masterplan Beeldkwaliteit Afsluitdijk, waarin de ambities met betrekking tot ruimtelijke kwaliteit uitgewerkt zijn in vijf thema's:
 - Versterken beleving waterbouwkundig icoon;
 - Versterken van de beleving van het waterlandschap;
 - Condities voor ecologische ontwikkeling;
 - Toeristisch recreatieve attractie;
 - Maximalisering duurzaamheid.
- Hoofduitgangspunt is 'spectaculaire eenvoud'. De kern van de schoonheid van de Afsluitdijk zit in de eenvoud, de eenduidigheid en de eenvormigheid van het civieltechnische kunstwerk, dat juist daardoor een grote monumentale zeggingskracht heeft.
- Behoud het lineaire karakter van de Afsluitdijk als een heldere streep (civieltechnisch icoon) tussen de watervlakten van de Waddenzee en het IJsselmeer. Ontwikkelingen op of aan de dijk mogen het lineaire karakter niet aantasten, omdat de dijk in zijn eigen vorm sterk is.
- Behoud over de gehele lengte de uitstraling van een groene grasdijk.
- Laat eventuele ontwikkelingen aansluiten bij de knopen (Kornwerderzand en Breezanddijk), met concentratie als uitgangspunt.
- Concentreer primair waterstaatkundige elementen bij voorkeur aan of op de dijk, met verhoudingen die ondergeschikt zijn aan de dijk en breng de massa van eventuele nieuwe bouwwerken in verhouding met de reeds bestaande ruimte-massaverhoudingen van de dijk.
- Nieuwe bebouwing die qua functie geen directe relatie heeft met de dijk is in principe ongewenst.

Ad 6 | Het IJsselmeer en het lange groene lint van de IJsselmeerdijk met havens en kunstwerken

Tegenover het grote, open watervlak van het IJsselmeer staat het lange, groene lint van de IJsselmeerdijk met zijn havens en bijbehorende kunstwerken, zoals dammen, sluizen, kribben, boeien, bakens en havenlichten.

ADVIES

- Houd de oude kustzone in direct contact met de voormalige Zuiderzee, waarbij het groene dijklichaam vrijgehouden moet blijven van bebouwing en/of beplanting. Ontwikkelingen die dit contact verstoren op de dijk of aan de kust zijn ongewenst.
- Versterk waar nodig het karakter (groen, strak, leeg) van het dijklichaam.
- Respecteer de monumentale elementen en hun context. Maak bij ontwikkelingen een afweging na een gedegen analyse waarin monumentale/cultuurhistorisch waardevolle aspecten een sleutelrol spelen.
- Houd bij ontwikkelingen aan of langs de kust de helderheid van de verschillende gebiedsonderdelen in stand.
- Respecteer bij ontwikkelingen in de havens de bestaande (monumentale) havenonderdelen.

Ad 7 | Het systeem van (voormalige) zeedijken, hemdijken en polderdijken

De eeuwenlange strijd tegen het water, en het profijt van het water, is terug te zien in het hele gebied. Niet alleen in de vorm van de vele waterlopen, oude slenken en vaarten, maar vooral ook in de voormalige zee-, hem- en polderdijken die Westergo doorkruisen. Met als uitschieters de hemdijken onder Bolsward en Sneek, de Pingjumer Gulden Halsband en de Slachte. Deze dijklichamen hangen sterk samen met - en vertellen veel over - de agrarische geschiedenis van Westergo. Zichtbaar zijn ook de markante Wadden- en IJsselmeerdijken (zie hiervoor) die nog een waterkerende functie hebben en vanwege de klimaatadaptatie versterkt worden.

ADVIES

- Volg het advies zoals beschreven in de Top 10 (nr. 4) over het provinciale dijkstelsel.
- Behoud in het bijzonder de hemdijken, de Pingjumer Gulden Halsband en de Slachte en kijk of een passende functie kan bijdragen aan het behoud.
- Benader de versterking van de Waddendijk en de IJsselmeerdijk als een ontwerpogave. Maak daarbij een zorgvuldige afweging tussen de (historische) kenmerken en de toekomstbestendigheid en functionaliteit.

Eigenstandige verkaveling en de kronkelige ringvaart van droogmakerij Polder Workumermeer (Luchtfoto 2012)

Ad 8. Droogmakerijen, meren, (op)vaarten, voormalige slenken, kreken en prielen

Het watersysteem in Westergo is overal zichtbaar, voelbaar en beleefbaar. Het omvat meren, vaarten, sloten, opvaarten, dobben en voormalige slenken, kreken en prielen. Maar ook droogmakerijen hebben als op zichzelf staande structuren een plek en functie in het landschap.

Een droogmakerij is de ultieme vorm van een door de mens ingericht cultuurlandschap. De voormalige meren en meertjes worden bemalen en kennen een tamelijk strakke verkavelingsstructuur, met boerenerven die aan planmatig aangelegde wegen liggen.

ADVIES

Het is belangrijk de watersystemen in stand te houden, als onderdeel van de ontstaansgeschiedenis van Westergo en het huidige cultuurlandschap. Dit leidt tot de volgende adviezen:

- Handhaaf de historische (grote)waterlopen en/of de begrenzing daarvan.
- Stimuleer dat kenmerkende slotenpatronen in stand worden gehouden.
- Zorg ervoor dat de zelfstandige structuren van de droogmakerijen behouden blijven, ook als onderscheidende elementen in het landschap.
- Behoud de orthogonale verkaveling (regelmatige blokverkaveling) en de slingerende ringdijken als essentiële ingrediënten van het landschap van droogmakerijen.
- Zorg ervoor dat boerenerven het ritme van de infrastructuur, waaronder de rechtlijnige wegenstructuur, respecteren.

Boeren erf in de open ruimte bij Gaast

Ad 9 | Verspreid liggende bebouwing

Met name de boerderijen liggen als groene eilanden - met bijvoorbeeld boomsingels en grachten - in de grote open ruimte. Veel boerenerven gaan ver terug in de tijd (zie CHK, Boerderijplaatsen) en/of liggen op een (huis)terp. Zo nu en dan zijn in de nabijheid woningen gebouwd. Meestal voor de arbeiders.

Sommige boerenerven ontwikkelden zich in het verleden tot stins of state of tonen de resten daarvan. Dat gaat dikwijls gepaard met meer groenpartijen en/of parkaanleg. Het gebied kende oorspronkelijk ook een aantal kloosterterreinen. Daarvan resteren slechts sporen en soms ook verwijzingen in naamgeving van wegen (toponiemen).

Andere markante bebouwing in het buitengebied grijpt terug op handel en nijverheid - denk aan korenmolens - of ontstond uit meer civieltechnische behoeften. Denk aan watermolens, bruggen, sluizen, gemalen en transformatorhuisjes.

ADVIES

- Ga zorgvuldig om met de kenmerkende erven en gebouwen in het buitengebied, in het bijzonder met beschermde monumenten en karakteristieke panden.
- Houd het reliëf van huisterpen zichtbaar.
- Zorg er bij aanpassingen van bijvoorbeeld boerenerven voor dat de ontwikkeling aansluit bij de bestaande bebouwing en beplanting. Hierbij is de Nije Pleats-methodiek als vorm van omgevingstafel behulpzaam.
- Streef bij civieltechnische werken naar identiteitsversterkende vormgeving, in plaats van standaardbouw.
- Ga zorgvuldig om met de verspreid in het landschap liggende agrarische erven, de terreinen en bebouwing van stinzen en states alsook de restanten van kloosterterreinen.

Dorpssilhouet met duidelijk herkenbare kerk en boerderijen

Ad 10 | De nederzettingen in Westergo en historische kuststeden, vlekken en dorpen als poorten van Fryslân

Het ontstaan en de ontwikkeling van de verschillende nederzettingen in het gebied (zie CHK, Nederzettingvormen) hangen nauw samen met het landschap, het grondgebruik en de infrastructuur. Hun vorm, oriëntatie, schaal en architectuur zeggen ons ook nu nog veel over de ontstaanswijze, de ontwikkeling en de betekenis van de nederzetting. In het kleiterpengebied is de karakteristieke dorpsstructuur fijnmazig. De steden hebben duidelijk een eigen identiteit en waarde. Franeker als voormalige universiteitsstad en Harlingen als havenstad.

Door hun ligging aan het open water zijn Harlingen (enige stad aan het Wad), Makkum, Workum en Hindeloopen de toegangspoorten tot het Friese binnenwater en binnenland. Met hun herkenbare silhouet vormen deze oude handelssteden van oudsher de oriëntatiepunten langs de kust. De maritieme historie van Fryslân en de erfenis van haar maritieme verleden komen in de steden aan de voormalige Zuiderzee volop tot uitdrukking.

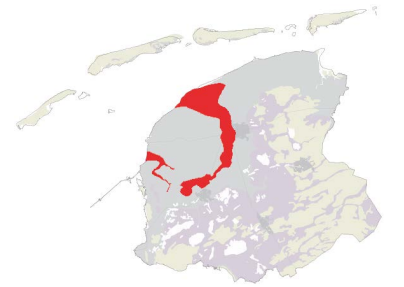
Het silhouet van zowel de dorpen als de steden in het gebied wordt gekenmerkt door de kerktoren en de daaromheen gelegen lage, uniforme bebouwing. In de steden aan de voormalige Zuiderzee komen daar de aan de haven gerelateerde bouwwerken bij.

ADVIES

Bescherm en houd de puntvormige verdichting en karakteristieke ruimtelijke structuur van de terpdorpen, andere nederzettingstypen en steden in het landschap en langs de kust in stand, aan de hand van onderstaande adviezen:

- Ga zorgvuldig om en borduur voort op de historisch ruimtelijke ontwikkeling van de nederzettingen, in het bijzonder m.b.t. de beschermde stads- en dorpsgezichten.
- Houd dorpssilhouetten, met de kerktorens als bakens, herkenbaar zonder dat er ruis ontstaat tussen de dorpsranden en het omliggende landschap.
- Handhaaf de zichtlijnen die de dorpskern verbinden met het landschap.
- Handhaaf open ruimtes in steden en dorpen, bijvoorbeeld rond kerken, evenals de zichtlijnen naar en verbindingen met het landschap.
- Houd het reliëf van terpen zichtbaar en houd onbebouwde terpen en terpdelen onbebouwd.
- Houd de puntvormige verdichting in het landschap van (terp)dorpen scherp, waarbij het beeld wordt versterkt door:
 - de ligging aan en/of begrenzing door waterlopen.
 - de openbaarheid van (doorgaande) routes langs oevers.
 - open ruimten rond de kerk.
 - de infrastructuur, die naar de dorpen toe leidt, veelal met beplanting.
 - het concentreren van beplanting in het dorp en bij de toegang tot het dorp.
- Behoud en versterk het groen binnen de bebouwde kom en de groene eilanden in de open ruimte.
- Benut de kenmerkende verkavelingen en infrastructuur (wegen, paden, vaarten en opvaarten).
- Behoud bebouwing in de historische kernen en bijzondere buurten zoals kleinschalige vissersbuurten en ontwikkel deze zo mogelijk door.
- Benut de geschiedenis als onderlegger voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.
- Houd de overgangen tussen kuststeden en de (groene) dijk scherp door het silhouet van de steden en dorpen in hun karakteristieke vorm en onderdelen te behouden en door bij nieuwe ontwikkelingen bestaande oriëntatiepunten, zichtlijnen, bouwhoogten en kleurgebruik te respecteren.
- Behoud en versterk de eigen identiteit van de verschillende historische kuststeden, waarbij de karakteristieke, kleinschalige bebouwing een essentiële rol inneemt in het herkenbaar houden en maken van het maritieme verleden.
- Houd het verschil tussen het karakter van het land en het open water helder door het open water langs kuststeden en -dorpen vrij te houden én door de scherpe overgang van stad naar dijk en water te handhaven.
- Behoud de kleinschaligheid bij ontwikkelingen in kustdorpen als Gaast en Piaam, met waar mogelijk hergebruik van de historische, kleinschalige bebouwing en behoud of versterking van het contact met het IJsselmeer.
- Versterk de interne waterstructuur en breng deze zo mogelijk terug wanneer dit ten goede komt aan de herkenbaarheid van de karakteristieken, de waarde van het gebied en de functionaliteit.
- Houd eventuele nieuwe recreatievoorzieningen op afstand en los van stads- en dorpsstructuren en bed ze in en laat ze aansluiten op het landschap. Schenk bijzondere aandacht aan de maat en schaal van voorzieningen en breng deze in verhouding met de bestaande (landschappelijke) structuren.

Westergo 2: Middelsee- en Marnegebied

Gebiedsafbakening

De (voormalige) Middelsee vormt de historische scheiding tussen Westergo en Oostergo. Dit gebied doorsnijdt zo ongeveer het centrale deel van de provincie en buigt enkele kilometers ten noorden van Sneek tot bijna aan Bolsward. Westwaarts van Bolsward begint de voormalige Marneslenk, die in noordwestelijke richting tussen Pingjum en Kimswerd naar de Waddenzeedijk loopt. Van oudsher omzoomden de Marneslenk en de Middelsee een groot deel van Westergo.

Door cultuurhistorische ontwikkelingen en bodemkundige verschillen ontstonden er in de loop der eeuwen grofweg drie deelgebieden binnen de bedijkingen van de Marneslenk en de Middelsee:

- Marneslenk (Lytse Bouhoeke): het gebied dat samen met de naastgelegen oeverwallen als een sliert met akkerland door het kleiweidegebied van Westergo kronkelt.
- Zuidelijke Middelsee (De Nieuwlanden): het zuidelijke deel van de Middelsee, waar grenssloot de Swette doorheen stroomt en waar vele nieuwanlandpolders liggen.
- Noordelijke Middelsee (Het Bildt): het noordelijk deel van de Middelsee, waar kort na de middeleeuwen een weids akkerbouwgebied ontstond.

De deelgebieden zijn stuk voor stuk bedijkte cultuurlandschappen waarin weidsheid domineert.

Marneslenk (Lytse Bouhoeke)

De Marneslenk is een voormalige middeleeuwse zeearm die aan de zeezijde ooit verbonden was met het wadden- en kwelderlandschap van de Waddenzee/Vlie en op zijn hoogtepunt landinwaarts aantakte op het zuidwestelijke deel van de Middelsee. In de volle middeleeuwen slibde de Marneslenk dicht, waarbij zand werd afgezet.

Op de oeverwallen langs de slenk waren voor die tijd al terpdorpen te vinden als Arum, Kimswerd en Pingjum. Rond Pingjum verrees al vroeg een dorpspolder door de aanleg van de Pingjumer Gulden Halsband. Dit dijkstelsel (zie CHK, Dijken) beschermde de noordzijde van het dorp in eerste instantie tegen water uit de hoofdgeul van de Marne. Een substantieel deel van het dijktracé van de Pingjumer Gulden Halsband loopt nog steeds door het landschap.

De Pingjumer Gulden Halsband

Nijland ontstaan in de voormalige Middelsee

Toen rond 1100 de Arumer Grienedyk, ook wel de Marnedijk, in het noordwesten op de dijk van de Pingjumer dorpspolder werd aangesloten, kwam een groot deel van de Marneslenk binnendijs te liggen. Later werd tussen Harlingen en Zurich de zeedijk langs de kust doorgetrokken, waarmee het nog resterende stuk Marneslenk ook werd ingepolderd. Vaarten en zijlen zorgden voor de afwatering naar zee. De verkaveling (zie CHK, Verkaveling) is het beste te typeren als opstrekkend blokvormig, met kleinschalige regelmaat.

De aanwezigheid van lichte, zanderige klei zorgde voor een cultuurlandschap met van oudsher vrij veel akkerland. Het deelgebied wordt daarom samen met de omringende oever-/kwelderwallen, ook wel de Lytse Bouhoeke genoemd. Er vormden zich geen nieuwe dorpen in het gebied, alhoewel enkele dorpsuitbreidingen en een stukje Bolsward inmiddels wel binnen de begrenzing vallen.

Zuidelijke Middelsee (De Nieuwlanden)

In de volle middeleeuwen begon het zuidelijke deel van Middelsee eveneens dicht te slibben. Door de landinwaarts gelegen ligging was de stroomsnelheid er lager dan nabij de Waddenzee. Als gevolg hiervan werd er vooral zware klei afgezet.

In de 12e en 13e eeuw werd er met behulp van dijkes, die over de breedte van de dichtslibbende zeearm werden gelegd, steeds meer land ingepolderd. Fasegewijs ontstond zo een hele rij nieuwlandpolders. Vanaf de

oeverwallen aan weerszijden van de Middelsee breidden dorpen in het oudland hun dorpsgebied uit met zo'n nieuwlandpolder. De aan de oostelijke oever bedijkte Swette gold daarbij als grenssloot.

De dorpen op het oudland van Westergo hadden bijna allemaal een dorpsvaart die op de Swette aantakte. De dorpen aan de oostkant, zoals Reduzum en Wirdum, hadden een andere afwateringsoriëntatie. In deze nieuwlandpolders liggen dan ook geen dorpsvaarten.

De meeste nieuwlanden kennen een opstrekkende blokvormige verkaveling, met een kleinschalige regelmaat. De nieuwlandpolders direct ten zuiden van Leeuwarden, zoals het Boxumer en Goutumer Nieuwland, kennen een grotere regelmaat in hun verkavelingspatroon. Direct langs de Swette komt her en der nog de zeldzame strengenverkaveling voor, waarbij strookvormige kavels in de waterrichting meelopen. In de Jellumer- en Beersterpolder zijn hier voorbeelden van te vinden.

Veel van de nieuwlandpolders kennen tot op heden een uiterst lage bewoningsdichtheid. Het historische landgebruik bestaat overwegend uit wei- en hooiland. Enkele doodlopende hooiwegen herinneren nog aan dit landgebruik. Uitzondering op deze regel vormt het noordelijker gelegen Beetgumer en Engelumer Nieuwland dat door de aanleg van de Skredyk (rond 1300) van de Middelsee werd afgesloten. Door de afzetting van veel zavelige klei, komt hier tegenwoordig vrij veel akkerland voor.

Openheid, poldermolens, gemalen, windmotoren, uitgestrekte graslanden en enkele verspreid liggende boerderijen bepalen het landschappelijke beeld in dit deelgebied. Beschermde dorpsgezichten Nijland is het enige dorp dat in dit deel van de voormalige Middelsee ontstond. Al kent Leeuwarden ook enkele wijken die op de oude Middelseebodem zijn opgetrokken.

Noordelijke Middelsee (Het Bildt)

De opslibbing (opbillen) in het restant van de Middelsee zette in de late middeleeuwen door. Zo rond 1500 besloot men om een groot stuk van de noordelijke Middelsee in één keer systematisch te bedijken. De Oude Bildtdijk werd aangelegd, waardoor het trechtervormige gebied tussen deze nieuwe zeedijk en de Skredyk in cultuur kon worden gebracht. Het Bildt was geboren.

Dit nieuwe cultuurlandschap werd ingericht met rechte noord-zuidwegen. Haaks hierop werd ook een weg aangelegd, waardoor er kruisingen ontstonden. Hierlangs ontwikkelde zich onder andere de hoofdplaats van Het Bildt: Sint Annaparochie. Dit is een zogenaamd kruisdorp.

De verkaveling ten zuiden van de Oude Bildtdijk is blokvormig met over het algemeen een grootschalige regelmaat. In een aantal perceelsgrenzen zijn ook nog de bochtige lijnen van voormalige prielen en kreken zichtbaar.

Rond 1600 werd het aangeslibde land ten noorden van de Oude Bildtdijk ingepolderd door de aanleg van

de Nieuwe Bildtdijk. Daarmee werd de Oude Bildtdijk een slaperdijk. Dit nieuwe cultuurland kent een uiterst regelmatige blokverkaveling en een van oudsher lage bewoningsdichtheid. In het noordoosten van het deelgebied werd ook nog een hoog opgeslibd stuk kwelder ingedijkt, dat al werd benut als buitendijs gebied. Een deel van de Nieuwe Bildtdijk werd zo ook weer slaperdijk.

Het Bildt is van oudsher een regio die bekendstaat om het vele akkerland. De bodem in het zuidelijke, grotendeels onbewoonde deel van het Bildt, bestaat echter uit knipklei. In deze regio liggen veel weilanden omdat de zware kleigronden slecht water doorlaten. In de rest van het Bildt domineert het akkerland.

De in de 17e eeuw opkomende fruitteelt concentreerde zich rond Sint Anna- en Sint Jacobiparochie. In de 18e eeuw werd de teelt opgeschaald met de aanleg van boomkwekerijen, afgeschermd door singels (gardenierslandschappen). Dit moet opvallend zijn geweest in het kenmerkende open landschap van het Bildt. Enkele van deze singels komen nog voor in het gebied.

Oude Bildtzijl; watergang haaks op de dijk

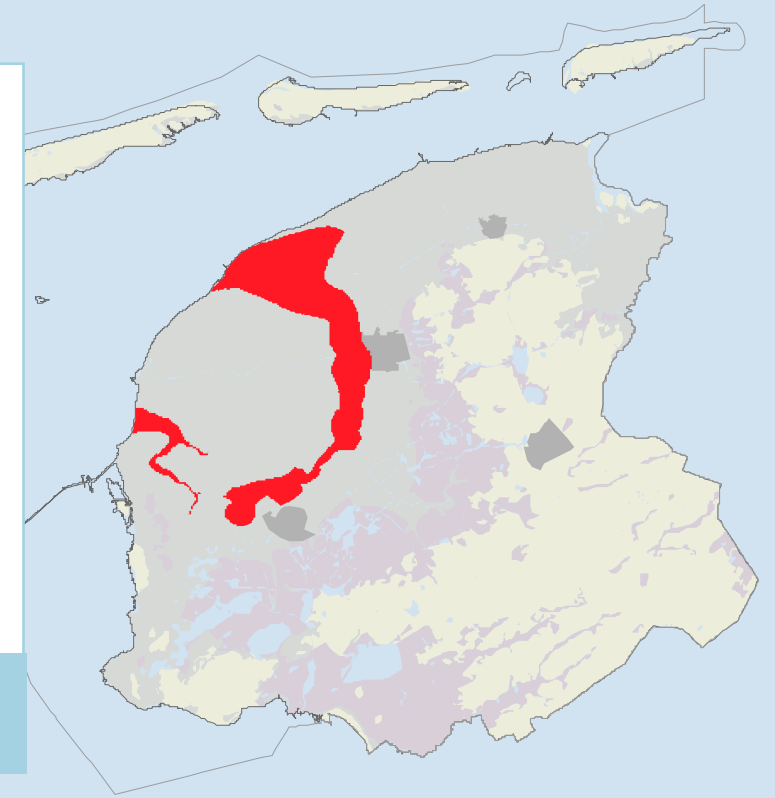

Dijken, zoals de Oude Bildtdijk, van grote betekenis

Wat is in het Middelsee- en Marnegebied van provinciaal belang:

1. De zichtbaarheid van de fasering van de inpoldering van de Middelsee.
2. De planmatige inpoldering van 'Het Bildt' met lintvormige bebouwingspatronen.
3. Het contrast tussen de openheid van de voormalige Marneslenk en de verdichting op de kwelderwallen.
4. De waterlopen van oude prielen gekoppeld aan vaarten en trekvaarten.
5. De dijkloop en het lichaam van de Pingjumer Gulden Halsbandin het open landschap.
6. De van rijkswege beschermde dorpsgezichten van Oudebildtzijl en de Oude- en Nieuwe Bildtdijken.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Naast kruisdorpen kent Het Bildt enkele zijdorpen, zoals Oude- en Nieuwebildtzijl. Deze lagen ooit aan de belangrijkste uitwateringssluizen van het gebied. Typerend voor de bewoning in Het Bildt zijn de vele dijkhuisjes langs de Nieuwe- en Oude Bildtdijk. Het ensemble van de dijken met de karakteristieke bebouwing leidde ertoe dat het gebied van de Oude en Nieuwe Bildtdijken van rijkswege is aangewezen als een beschermd dorpsgezicht. Datzelfde geldt ook voor het individuele dorpsgezicht van Oudebildtzijl.

Regiobrede kenmerken

De bedijkte landschappen in de deelgebieden van de Middelsee en de Marneslenk hebben een aantal regiobrede kenmerken. Zo zijn zee- en slaperdijken als de Middelseedijk - op de oeverwallen langs de

nieuwlanden - de Griene Dyk en de Oude Bildtdijk van grote cultuurhistorische betekenis. Ze vertellen het verhaal van de bedijkingsgeschiedenis en maken dat tastbaar. Een ander kenmerk van de ingedijkte gebieden is de kleinere infrastructuur, met hooi- en dwarswegen en vaarten, die vrijwel altijd rechtlijnig van karakter is.

De bewoningsdichtheid in dit oude cultuurlandschap is overwegend laag. De behuizing weerspiegelt vooral het agrarisch verleden (boerderijplaatsen). De bebouwing ligt grotendeels verspreid. De dichtheid aan (voormalige) stinzen- en states is betrekkelijk laag, alhoewel de Marneslenk aan de Riegeweg nog enkele exemplaren telt.

Ontwikkeling van het Middelseegebied (van kwelderlandschap naar bedijking en eerste inpoldering tot aan Skrédyk)

Ad 1. De zichtbaarheid van de fasering van de inpoldering van de Middelsee

De fasering van deze inpoldering is af te lezen aan de ligging van de (dwars)dijken, de verkavelingsstructuren, de ligging van de Swette én de begrenzing van de kwelderwallen.

De fasering leverde onderstaande verschijningsvormen op:

- Het gebied tussen Bolsward en Sneek: het oudste deel met bebouwing.
- Het gebied vanaf Sneek tot aan Leeuwarden: open gebied, nagenoeg zonder bebouwing.
- Het Bildt met zijn planmatige inrichting.

De Middelsee is dus niet in één keer ingepolderd. De opeenvolgende perioden van inpoldering leveren waardevolle, historisch bepaalde verschillen op en maken de geschiedenis van de landwinning tastbaar.

ADVIES

- Hanteer bij ontwikkelingen de verschillende verschijningsvormen van de oudere en jongere zeepolders van de Middelsee als onderlegger. Belangrijk daarbij zijn:
 - de openheid en de regelmatige, opstreckende verkaveling.
 - de oost-west gelegen dwarsdijken en de schaarse bebouwing.
 - de omkadering door kwelderwallen tussen Sneek en Leeuwarden.
- Behoud de zichtbare fasering van de inpoldering door bijvoorbeeld:
 - dijkbehoud en het geven van een nieuwe functie wanneer die verloren is gegaan. Volg daarbij het advies zoals genoemd in de Top 10 (nr. 4) over het provinciale dijkstelsel.
 - het vrijhouden van gebieden die overwegend leeg zijn.
- Respecteer de bijzondere strengenverkaveling evenwijdig aan de Swette, en houd het beloop van de Swette zichtbaar in het landschap.

Het Bildt is herkenbaar planmatig verkaveld

Ad 2. De planmatige inpoldering van het gebied 'Het Bildt' met lintvormige bebouwingspatronen

De planmatige inpoldering van het gebied en de lintvormige bebouwing komen terug in de lineaire en orthogonale (kruisvormige) verkavelingsopzet en de bebouwing van de oudste drie dorpen in het open landschap (zie CHK, Nederzettingen).

ADVIES

- Behoud, benut en versterk de geometrische (orthogonale en lineaire) verkavelingsopbouw.
- Behoud, benut en versterk de lintvormige bebouwingspatronen in de drie oudste dorpen.
- Behoud boerderijen met beplanting als puntverdichtingen in het open landschap.
- Houd de rationele verkaveling vrij van opgaande beplanting (boomvormers).

Openheid Marneslenk met Arum op de achtergrond

Ad 3. Het contrast tussen de openheid van de voormalige Marneslenk en de verdichting op de kwelderwallen

De openheid is hier typerend en verwijst naar de de voormalige natuurlijk watergang.

ADVIES

- Behoud de samenhang van de afgebakende openheid van de voormalige Marneslenk, omringd door dorpen, dijken en kwelderwallen.
- Vertroebel het open en heldere beeld niet door ruimtelijke toevoegingen. Wanneer dat toch vereist is, zorg dan voor een zorgvuldige inpassing.
- Houd bij dorpsuitbreiding de onderliggende lineaire en blokvormige verkaveling zichtbaar en beleefbaar.

Deel van de voormalige Marneslenk met zeedijken op de randen van kwelderwallen en polderdijken waarmee de slenk is ingepolderd

Ad 4. De waterlopen van oude prielen gekoppeld aan vaarten en trekvaarten

In dit gebied liggen essentiële watergangen die restanten zijn van de binnensee dan wel ontwikkeld zijn voor waterbeheersing en als vaarwater.

ADVIES

- Behoud de parallelvaarten ten noorden van de Pingjumer Gulden Halsband én de vaarten die de voormalige Marneslenk en de voormalige Middelseeslenk verbinden.
- Behoud de ligging van de Swette, de grenssloot en trekvaart in de voormalige Middelseeslenk, en de dorpsvaarten die hierop aantakken.
- Benut het stelsel van waterlopen en waterwegen als onderlegger bij toekomstige ontwikkelingen.
- Houd de vaarwegenhistorie rond Bolsward, van natuurlijke slenk naar vaart of opvaart, zichtbaar.
- Houd oevers vrij van opgaande beplanting (boomvormers).

Pingjumer Gulden Halsband beleefbaar

Ad 5. De dijkloop en het lichaam van de Pingjumer Gulden Halsband in het open landschap

De eeuwenlange strijd tegen het water, en het profijt van het water, is terug te zien in het hele gebied. Vooral zichtbaar aan de Pingjumer Gulden Halsband en de Slachte.

ADVIES

- Behoud het dijklichaam en herstel onderdelen die niet of nauwelijks herkenbaar zijn.
- Ten behoeve van het behoud is het wenselijk de dijk een nieuwe functie te geven, waarbij het dijkprofiel niet wordt aangetast.
- Respecteer de kenmerken van de dijk zoals:
 - het beloop, de hoogte en het profiel.
 - het bouw materiaal, incl. de interne opbouw (archeologisch archief).
 - de natuurlijke onderdelen.
 - de begeleiding en de met de dijk samenhangende elementen en structuren (dijkbiotoop).

Ordering en ritme in de bebouwing aan de Oude en de Nieuwe Bildtdijk

Ad 6. De van rijkswege beschermde dorpsgezichten van Oudebildtzijl en de Oude- en Nieuwe Bildtdijken

De identiteit van de Bildtdijken, en ordening van bijbehorende elementen, is bijzonder. Denk aan de boerderijen ten zuiden van de dijk, de arbeiderswoningen aan de kant van de Waddenzee en de ondersteunende structuur in de vorm van wegen, zijlen en waterlopen.

ADVIES

- Behoud en versterk de ordening, hiërarchie en het ritme in de ligging van de boerderijen achter de dijken en de overige bebouwing aan zeezijde (noord).
- Handhaaf de openheid van het gebied tussen de dijken.
- Houd de dijken vrij van opgaande beplanting (boomvormers).
- Plant bomen uitsluitend langs dijkswegen, wegen in de dorpen en bij de toegang tot dorpen.
- Ga zorgvuldig om met en borduur voort op de historische ruimtelijke ontwikkeling van de nederzettingen, in het bijzonder van de beschermde dorpsgezichten.

Oostergo

Gebiedsafbakening

Aan de oostzijde van de voormalige Middelsee, en ten noorden van de zandgronden van de Noordelijke Wouden, ligt het kleigebied Oostergo. In dit oude cultuurlandschap werden voor de jaartelling al terpen opgeworpen. De kleiband van Oostergo strekt zich uit van de oeverwal langs de Middelsee, rond Jirnsum, in het zuiden en loopt via Leeuwarden en Stiens naar het noorden. Hier verbreedt het gebied zich vervolgens en loopt het in een oostwaartse kromming door tot en met het Lauwersmeergebied. De zuidoostelijke rand hiervan wordt gevormd door het klei-op-veengebied dat als een wig tussen het klei- en het veengebied in ligt en grofweg als een strook vanaf Stavoren tot Rinsumageast door Fryslân heen loopt. Op basis van fysisch-geografische kenmerken en cultuurhistorische ontwikkelingen is Oostergo grofweg in drie deelgebieden op te splitsen:

- Noordwestelijk Oostergo: de kwelderwal die ten noorden van Leeuwarden in een kromming doorloopt tot iets voorbij Ternaard, inclusief de ten zuiden hiervan gelegen voormalige kweldervlakte en de daarachter gelegen klei-op-veengronden.
- Noordoostelijk Oostergo: de grillige kwelderwallen, inversieruggen en laagten ten noordoosten van Dokkum en het voormalige Lauwerszee-systeem met de relictten van dit getijdensysteem (Lauwersmeer) en de ingedijkte polders aan de randen daarvan.
- Zuidelijk Oostergo: de relatief smalle kwelderwal/ oeverwal en knipkleigronden ten zuiden van Leeuwarden.

Aan de noordzijde van het gebied zijn in de loop der eeuwen stap voor stap stukken kwelder ingedijkt (zie CHK, Dijken) of tot een zomerpolder omgevormd. Rond de voormalige Lauwerszee gebeurde hetzelfde. Enkele slaperdijken herinneren nog aan deze gefaseerde verlegging van de kustlijn.

Noordwestelijk Oostergo

De landschappelijke zonering van dit deelgebied is tamelijk overzichtelijk. Op de kwelderwal, die ten noorden van Leeuwarden in een kromming tot iets voorbij Ternaard loopt, liggen enkele van de oudste Friese terpdorpen. Op de lichte kleigronden overheerst de akkerbouw. Om de afwatering te beïnvloeden zijn hier veel akkers bolvormig aangelegd, zogenaemde kruinige percelen. De verkaveling (zie CHK, Verkaveling) op de kwelderwal, en van de terpdorpen, is hoofdzakelijk blokvormig. Uitzondering hierop vormt het vermaarde terpdorp Hegebeintum, liggend op een zuidelijke uitloper van de kwelderwal, dat een radiale verkaveling kent.

Ten zuiden en zuidoosten van de kwelderwal ligt een voormalige kweldervlakte. Hier liggen eveneens een aantal oude, vrij klein gebleven, terpdorpen. Oude, en deels nog zichtbare, geulsystemen baanden zich een weg tot ver in de kweldervlakte. Op of nabij natuurlijke hoogten, zoals inversieruggen en smalle oeverwallen, ontwikkelden zich radiale terpdorpen als Foudgum en Jislum. Iets zuidelijker hiervan, ter hoogte van Burdaard, lag ooit veen dat de zee met een laag klei bedekte. Op deze klei-op-veengronden is soms nog de middeleeuwse, opstreckende verkaveling zichtbaar.

Na de bedijkingen in de volle middeleeuwen (11e en 12e eeuw) is de kweldervlakte fasegewijs in cultuur gebracht. Dit leverde een onregelmatig blokvormig verkavelingspatroon op, met plaatselijk kronkelige perceelslijnen die hun oorsprong hebben in het kwelderlandschap. De aanwezigheid van zware knipklei maakte dat het landgebruik (oorspronkelijk) beperkt bleef tot extensief hooi- en weiland.

In deze lagere delen werden zogeheten miedpolders aangelegd die vaak tot het dorpsgebied van de nederzettingen op de kwelderwal behoorden. Denk daarbij aan de miedpolders van Hallum, waar tot op de dag van vandaag nog twee eendenkooien liggen. Deze

Zicht op Hegebeintum

De zeedijk en buitendijks land nabij Ferwerd

polders waren bereikbaar via doodlopende mied- of hooiwegen en kenden door hun relatief lage ligging nauwelijk bewoning. In de natste delen werd fijnmazig greppelland aangelegd dat plaatselijk nog aanwezig is. Later zijn er poldermolens – zoals de monnikmolen, de spinnenkopmolen, de tjasker en Amerikaanse windmotoren – ingezet om de natte gronden te bemalen. Vanuit de kwelderwallen liepen, door de lager gelegen mieden en de klei-op-veengronden, kilometerslange kaarsrechte sloten. Ook lieper er wel meren – met namen als Ultsjemear, Offemear of Nije Mear tussen Wyns en Bartlehiem – het oorspronkelijk veengebied in. Deze vroegmiddeleeuwse grenzen tussen verkavelingsblokken zijn nog altijd zichtbaar als sloot of zijn later vergraven tot dorpsvaart.

In de volle middeleeuwen raakten stukken kwelder, ten noorden van de kwelderwal bij Ferwert en Holwerd, dermate opgeslibd dat bedijking aanlokkelijk werd. De zeedijk werd vervolgens zeewaarts verlegd waardoor er nieuw ingepolderd land ontstond. De oude zeedijk werd zodoende een slaperdijk. Het ingepolderde land werd regelmatig blokvormig verkaveld en kende een opstrekend verloop richting de zeedijk. Deze oude zeekleipolders, met hun lichte zeeklei, zijn door de tijd heen voornamelijk benut als akkerland.

Noordoostelijk Oostergo

Het landschappelijk fundament van het noordoostelijke deel van Oostergo is grotendeels bepaald door geulsystemen en getijdenbekkens, zoals de Peazens, de Súd Ie en de Lauwerszee. Op de oever- en kwelderwallen rondom deze geulen en bekkens werden terpen opgeworpen. Na dichtslibbing kwamen de zandige beddingen van deze geulsystemen aan het oppervlak te liggen (reliëfinversie). Langs de monding van deze geulsystemen vormden zich vruchtbare gronden. Tezamen leverde dit goed te bewerken land op. Mede hierdoor is een groot deel van noordoostelijk Oostergo al eeuwen in gebruik als akkerland. Van het voormalige geulsysteem van de Peazens resteert nog een gelijknamig riviertje. Het reliëf met oeverwallen langs het Dokkumer Grutdjip, De Lauwers en het voormalig getijdengebied van de Lauwerszee is aangemerkt als aardkundig waardevol gebied.

Tussen Mitselwier, Eanjum en Ingwierrum strekt zich een voormalige kweldervlakte uit die, mede door middeleeuwse zoutwinningen, lager kwam te liggen. Deze knipkleigronden waren in latere tijden enkel geschikt als extensief wei- en hooiland. Ze kennen een onregelmatige blokverkaveling. Karakteristiek voor dit gebied zijn de vele dobben waarin regenwater werd opgevangen als drinkwater voor het vee. Een deel van dit laaggelegen

gebied is nu bekend onder de veelzeggende naam Anjumer Kolken.

Van groot belang voor dit noordoostelijke deel van Fryslân was het ontstaan van de Lauwerszee. In de vroege middeleeuwen brak de Waddenzee door een kwelderwal die Groningen en Fryslân verbond. Daarmee ontstond een nieuw getijdensysteem, vernoemd naar het riviertje dat hier in zee uitstroomde: de Lauwers. Dit getijdensysteem breidde zich steeds verder uit, zodat er al snel sprake was van een Lauwerszee. Hierdoor zijn er ten oosten van Eanjum, Ingwierrum en Kollum grote stukken land door de zee verzwolgen.

Vanaf de late middeleeuwen zijn van Peazens-Moddergat tot aan Munnekezijl vervolgens weer stukken van de ontstane Lauwerszee bedijkt. De ingepolderde gronden hebben overwegend een regelmatige blokverkaveling en zijn van oudsher benut als akker- en weiland. Daar waar kleinere polders ontstonden, zoals bij Eanjum en Ingwierrum, zijn in de oude zeedijk zogeheten dijkcoupures aangelegd om de bedijkte gronden vanaf het oude land bereikbaar te maken. Deze polders waren vaak onbewoond, alhoewel in het voormalige Kollumerland verspreide bewoning voorkwam.

Na de afsluiting van de Lauwerszee in 1969 ontstond het Lauwersmeer. De karakteristieke getijdengeulen en de drooggefallen zandplaten zijn nog relictten van het oude getijdensysteem en de binnenzee. Door de afsluiting van de Waddenzee verzoete het milieu. Aanvankelijk was het de bedoeling een groot deel van de voormalige binnenzee geschikt te maken voor de landbouw. Vanwege de groeiende aandacht voor natuur werd dat uiteindelijk veel minder. Zo ontstond er een nieuw landschap met naast de zandplaten (aangeplante) bossen, rietvelden, ruige graslanden en zomerpolders. Het gros van de voor de landbouw ingerichte polders, zoals bij Ezumakeeg en Kollumersweach (Pompsterplaat en Zoutkamperplaat), zijn inmiddels teruggegeven aan de natuur. Dijktracés en geometrisch aangelegde slotenstelsels met weilanden en greppels vormen nog relictten van de planmatig uitgevoerde inpoldering. Tegenwoordig vormt de Fries-Groningse binnenzee het Nationaal Park Lauwersmeer dat vooral bekend staat om de rijke (water)vogelpopulatie.

Buitendijks

In het kwelderlandschap achter de zeedijk werden eeuwenlang landaanwinningswerken (kwelderwerken) uitgevoerd. Ook werden er eind 19e eeuw buitendijkse zomerpolders aangelegd. In deze polders liggen opvallend veel dobben (drinkwaterpoelen met zoet water). Lange tijd was men van plan grote delen van het buitendijkse

Monumentale sluis Munnekezijl in de loop van de Lauwers

Buitendijks gebied bij Wierum

kwelder- en waddenlandschap in te dijken. De restanten van rijdsdammen en palenschermen zijn van de landaanwinningswerken een relict. De buitendijkse kwelder-gebieden, waarbij het Noarderleech het grootste is, maakt deel uit van UNESCO Werelderfgoed Waddenzee.

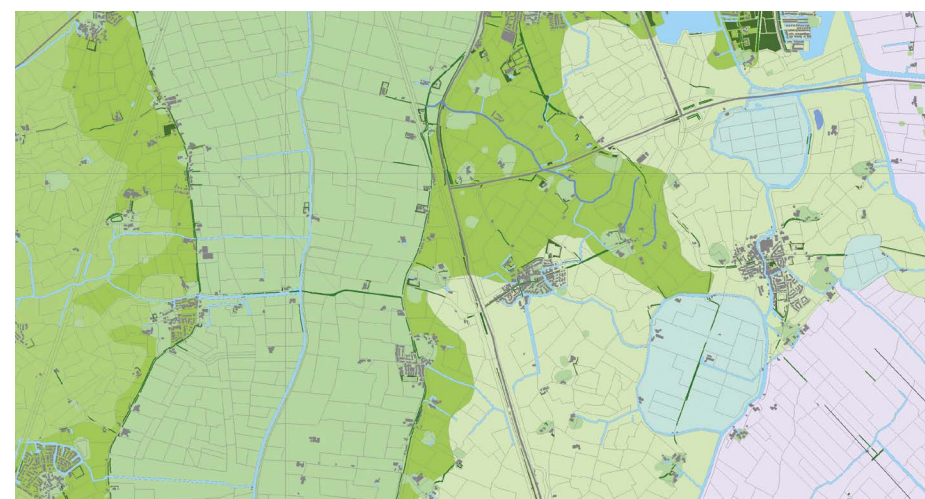
Zuidelijk Oostergo

Dit stuk van Oostergo ligt deels op de oostelijke oever van de voormalige Middelsee ten zuiden van Leeuwarden en omvat tevens de daarachter gelegen kweldervlakte met klei-op-veengronden. Al voor de jaartelling werden in deze voormalige randveenzone, op het veen, huisterpen opgeworpen. Deze werden in de daaropvolgende eeuwen overigens allemaal bedekt met zeeklei. Veel van de nog bestaande terpdorpen in dit gebied, zoals Jirnsum en

Wirdum, werden pas in de vroege middeleeuwen gesticht. Ze liggen op of rond de oeverwal van de Middelsee.

Zuidelijk Oostergo is grotendeels onregelmatig, blokvormig verkaveld en waterde oorspronkelijk af richting de Middelsee. Van oudsher lagen hier geen grote aaneengesloten stukken akkerland. De gronden werden hoofdzakelijk benut als weiland. In de natste delen lagen soms ook hooilanden.

Het gebied telt enkele droogmakerijen, waarvan de Wargastermeerpolder de grootste en oudste is (begin 17e eeuw). De droogmakerijen kennen een eigenstandige en rechtlijnige verkaveling. Ze zijn doorgaans omzoomd door een ringdijk met vaart waardoor ze opvallen in het landschap.

Landschapstypenkaart toont de overgangen van kwelderwal via klei-op-veen naar open veenweidegebied

Regiobrede kenmerken

Vanwege de hoog opgeslibde kwelderwal vond de afwatering in Oostergo plaats via het Dokkumer Grutdijp, een afwateringskanaal dat door de getijwerking van de Lauwerszee ging meanderen. Het binnenwater van Oostergo kwam via een fijn vertakt netwerk van vaarten terecht in het Dokkumer Grutdijp om via de Dokkumer Nieuwe Zijlen en de Lauwerszee af te wateren in de Waddenzee. Vanwege de getijdenwerking was het Dokkumer Grutdijp bedijkt. Doorbraakkolken in de dijktracés herinneren aan de onstuimige waterstaatgeschiedenis. Hetzelfde geldt voor alle zijlen, gemalen en zeewerende werken in het gebied.

In de voormalige kweldervlakte zijn waterwegen als de Dokkumer Ie belangrijk voor de afwatering. Veel dorps-

en opvaarten, die bij nederzettingen op de kwelderwal horen, takken aan op de Dokkumer Ie, de Peazens of de Súd Ie. Een aantal van deze dorpsvaarten hebben een recht karakter en werden geflankeerd door een jaagpad (trekvaart). Veel van de vaarten en hoofdwaterwegen verlopen overigens bochtiger, als overblijfsel uit de tijden van het natuurlijke kwelderlandschap. Meer recente, grootschalige vaarwegen als het Prinses Magrietkanaal en het Van Harinxmakanaal kennen een rechtlijniger en meer eigenstandig tracé.

Oostergo kende ooit een vrij grote dichtheid aan kloosters en uithoven, met Foswerd en Klaarkamp als bekende voorbeelden. Het gebied is rijk aan fraaie kerken met soms nog middeleeuwse bouwelementen, zoals de Sint-Vituskerk in Wyns.

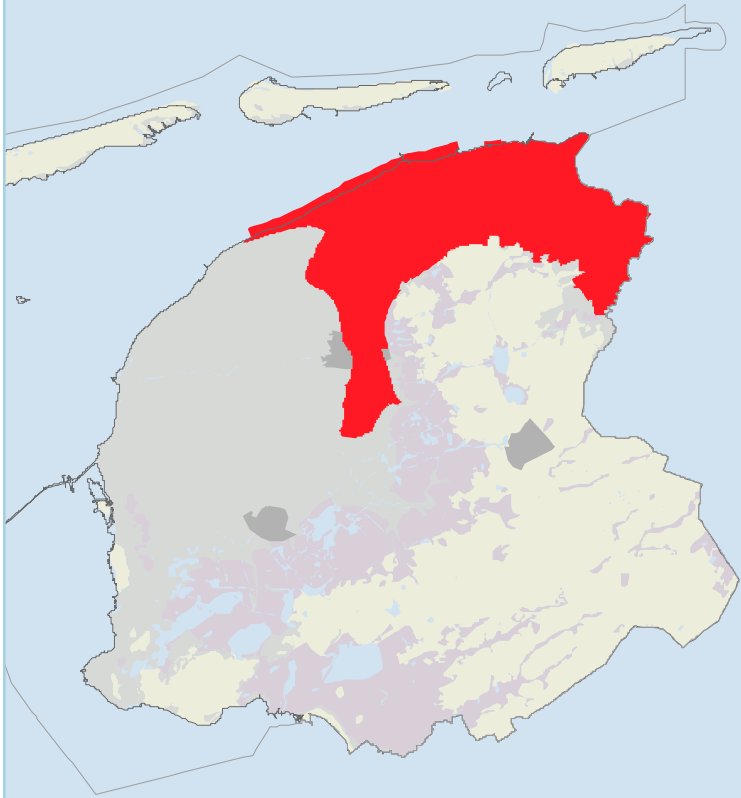

Hoogteverschil in Holwerd (beschermd dorpsgezicht)

Wat is in Oostergo van provinciaal belang:

- 1. De brede kwelderwal langs de voormalige, noordelijke Middelsee en de Waddenzee en de smalle(re) kwelderwal langs het meest zuidelijke deel van de voormalige Middelsee.
- 2. Het watersysteem met een dominante Dokkumer Ie en een rijke, natte dooradering van natuurlijke en gegraven watergangen.
- 3. Het systeem van (voormalige) zeedijken.
- 4. Openheid, verkaveling en microreliëf van het kleiterpenlandschap en het landschap langs de voormalige Lauwerszeedijk.
- 5. De buitendijkse kwelders als onderdeel van UNESCO Waddenzee Werelderfgoed.
- 6. De droogmakerijen in met name zuidelijk Oostergo.
- 7. Overgangszone tussen klei- en veengebied.
- 8. Het landschap van het Lauwersmeergebied.
- 9. De grootschalige openheid met daarin groene puntverdichtingen en verspreid liggende bebouwing.
- 10. Nederzettingen in Oostergo met veel relatief kleine terpdorpen en twee bijzondere steden.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

De bebouwing is hoofdzakelijk agrarisch van karakter. Historische boerenerven zijn tegenwoordig veelal met boomsingels omzoomd. In voormalige vissersdorpen, zoals Peazens, staan nog vissershuisjes. Rond dorpen als Hallum en Jelsum bleven enkele fraaie stateterreinen gespaard. Oostergo kent een tiental beschermde stads- en dorpsgezichten. Dit in de vorm van de steden Leeuwarden en Dokkum en de dorpen Moddergat, Holwert, Ferwert, Hegebeintum, Hallum, Jelsum, Wergea, Warstiens, Burdaard, Jannum, Mitselwier en Ie. Ook kent de regio enkele gebieden en gezichten van bijzondere waarde. Denk hierbij aan stedenbouwkundig bijzondere buurten in Dokkum (Bonifaciusplein e.o. en de Stationsbuurt) en in Leeuwarden (Westerparkwijk en een deel van de Vogelbuurt).

De historische infrastructuur kent naast de vele waterwegen, nog andere wegen. De zogeheten ontsluitingswegen liggen vaak op oude kreekkruggen (verhogingen) of rond de terpen. Nabij terpdorpen komen terpgerichte stelsels van kerkenpaden voor. Veel paden en wegen lopen dood in de lagere delen (insteek- of hooiwegen). Ook zijn ze later wel doorgetrokken als ruilverkavelingswegen. Rond 1900 werd er een regionale spoorweg aangelegd van Leeuwarden naar Dokkum en Eanjum: het Dockumer Lokaeltsje. Het tracé laat zich nog op veel plekken in het landschap zien in de vorm van aardbanen, bruggen, duikers, stationsgebouwen en beplanting.

Ad 1. Brede kwelderwal langs (voormalige), noordelijke Middelsee en Waddenzee en de smalle(re) kwelderwal langs het meest zuidelijke deel van de voormalige Middelsee.

De brede kwelderwal loopt vanaf Leeuwarden, langs de (voormalige) Middelsee en de Waddenzee naar Eanjum in het noordoosten van Oostergo. Op de kwelderwal liggen op regelmatige afstand van elkaar terpen en blokvormige en lineaire terpdorpen. Vaak onderling verbonden door één hoofdweg. Belangrijke eigenschap van de kwelderwal is het microreliëf van onder meer kruinige percelen en verspreid voorkomende erfbeplanting en bebouwing.

De landschappelijke overgangen, ten zuiden van Leeuwarden tot Akkrum, volgen elkaar in dit deel van Oostergo van oost naar west op korte afstand op. Kenmerkend is de smalle kwelder/oeverwal die grenst

Kwelderwal met dorpen

aan en overloopt in het klei-op-veengebied. Deze oeverwal kent op verschillende plaatsen doorbraken van de beekmondingen van het Âlddijp (Boarne). Op de wal liggen overwegend lineaire terpdorpen terwijl het klei-op-veengebied vooral radiaire terpdorpen kent.

ADVIES

Het lineaire karakter van de brede kwelderwal langs de noordelijke Middelsee en Waddenzee moet gerespecteerd worden. Daarbij is een stapeling van onderstaande elementen essentieel:

- De ritmiek van de (terp)dorpen als leesbare, afzonderlijke eenheden op de wal, met openheid daartussen. Dorpen mogen niet aan elkaar vastgroeien. De ruimte die tussen de dorpen open moet blijven verhoudt zich tot de grootte van het dorp zelf.
- De dorpssilhouetten, met als bakens de kerkstorens, moeten herkenbaar blijven zonder dat er ‘ruis’ ontstaat tussen de dorpsranden en het omliggende landschap. De zichtlijnen die de dorpskern verbinden met het landschap moeten gehandhaafd blijven.
- Het behouden en beschermen van het reliëf, met de daarin bewaarde archeologische informatie. Het gaat daarbij niet alleen om het natuurlijke reliëf van kreken, slenken en prielen, maar ook om cultuurhistorische reliëf in de vorm van dijken, terpen, kruinige percelen en (soms) onzichtbare archeologische waarden.
- Op onbebouwde terpen en terpdelen wordt niet gebouwd.
- Het respecteren van de voormalige blokvormige en lineaire structuur van de terpdorpen en terpstad in het gebied.
- Om de herkenbaarheid van de kwelderwal te bewaken, is verdichting met bomen uitsluitend toegestaan langs de weg in en bij de toegang tot het dorp alsook op boerderijerven. Houd ook de ruimte tussen de dorpen op de kwelderwal vrij van beplanting.

De herkenbaarheid van de smalle oeverwal ten zuiden van Leeuwarden dient behouden te blijven waarbij de volgende zaken belangrijk zijn:

- Behoud en versterk de openheid van het gebied, evenals de west-oost gerichte overgangen met de plaatselijk aanwezige mondingen van het Âlddijp (Boarne).
- Respecteer de op de smalle kwelderwal gelegen lineaire dorps- en stadstructuur.
- Behoud het reliëf van de oeverwal/kwelderwal.

Dokkumer Nieuwe Zijlen

Ad 2. Het watersysteem met een dominante Dokkumer Ie en een rijke natte dooradering van natuurlijke en gegraven watergangen.

Het kleigebied stond lange tijd onder directe invloed van de zee. Deze dynamiek vormde het landschap en is daarin zichtbaar. De voor 80 tot 90% gegraven Dokkumer Ie is een zeer bepalende waterloop. Veel (voormalige) geulen en slenken takten hier in een later stadium op aan, waardoor er afwatering mogelijk werd via Dokkumer Nieuwezijlen. In noordelijk en noordoostelijke Oostergo leveren oude waterlopen als De Peazens en de Súd Ie bovendien ook afvoercapaciteit. Verder zijn er tal van vaarten en opvaarten gegraven die de ontwikkelingsmogelijkheden van dorpen en boerderijen mede bepalen.

ADVIES

- Houd de weerslag van de zee op het landschap herkenbaar en leesbaar. Net zo goed als de verschillen tussen de perioden van landschapsvorming en de rol die de zee nog steeds speelt bij de inrichting van het gebied.
- Houd het bochtige karakter van de grote natuurlijke watergangen en het slenken- en prielenpatroon dat zichtbaar is in het (micro)reliëf, herkenbaar.
- Handhaaf waterlopen, waaronder sloten, die van belang zijn (geweest) voor de natuurlijk en kunstmatige waterhuishouding, voor de gebiedsindeling/percelering en als begrenzing van terpen.
- Versterk en benut (opnieuw) het systeem van vaarten en opvaarten naar dorpen en boerderijen door deze, bijvoorbeeld, weer een functie te geven.

Moddergat diep verbonden aan de dijk

Ad 3. Het systeem van (voormalige) zeedijken.

Het systeem van zeedijken is, net als de andere dijksystemen, belangrijk om te behouden en te beschermen. Ze vertellen het verhaal van Oostergo en zijn daarom, ook specifiek voor dit deelgebied, van provinciaal belang. Een bijzonder ensemble vormt de Alddyk, een voormalige zee-/slaperdijk met fraaie coupures en oude boerderijen en boerderijerven tussen Eanjum en Peazens. Het verhaal van het gebied is ook afleesbaar aan de markante, waterkerende Waddendijk die versterkt wordt vanwege de klimaatadaptatie.

ADVIES

- Volg het advies zoals genoemd in de Top 10 (nr. 4) over het provinciale dijkstelsel.
- Behoud het ensemble van de Alddyk en koppel het met opgaven en ontwikkelingen, zoals biodiversiteit, toerisme en recreatie.
- Benader de versterking van de Waddendijk als een ontwerpogave. Maak een zorgvuldige afweging tussen de (historische) kenmerken van de dijk en de toekomstbestendigheid en functionaliteit van de te versterken dijk.

Robuust, open landschap in het Lauwersmeergebied

Ad 4. Openheid, verkaveling en microreliëf van het kleiterpenlandschap en het landschap langs de voormalige Lauwerszeedijk.

Het kleigebied stond lange tijd onder directe invloed van de zee. Die dynamiek vormde het landschap en is daarin zichtbaar. Zo leidde het binnendijs tot (on)regelmatige blokverkaveling, terwijl buitendijs het menselijk handelen zichtbaar is in sporen van de landaanwinning. Daartussen liggen jonge en oude(re) zeepolders die een meer regelmatige, opstreckende verkaveling kennen.

Het open kleiterpenlandschap kent puntverdichtingen in de vorm van terpen, radiaire terpdorpen met en zonder kerk, eendenkooien en (veelal verhoogde) boerderijerven.

ADVIES

- Behoud zoveel mogelijk de grote openheid van het landschap met de kenmerkende verkavelingspatronen en het microreliëf. Met name waar de verkavelingspatronen gevormd zijn in samenhang met oude slenken en geulen is behoud/herstel zinvol.
- Houd de inpolderingen van zowel jonge als oude zeepolders - die gekarakteriseerd worden door openheid, dijken uit verschillende perioden en buitendijkse landaanwinningswerken - zichtbaar.
- Behoud puntverdichtingen in het open landschap door:
 - beplanting te concentreren op boerenerven.
 - zeer spaarzaam om te gaan met beplanting in het open gebied.
 - waar mogelijk de eind vorige eeuw beplante hoeken weer open te maken.
- Behoud en versterk de grootschalige openheid van de voormalige Lauwerszeedijk.
- Behoud en herstel het historisch waterstaatkundig erfgoed als dijken, sluizen en kleine gemalen in het landschap.
- Respecteer en versterk de compartimering in het zuiden van het Lauwersmeergebied, ontstaan door de aanleg van het dijkensysteem.
- Houd het reliëf van de bedding van het Dokkumer Grutdijp, als voormalige getijdenstroom, zichtbaar en behoud de aanwezige waterstaatkundige werken.

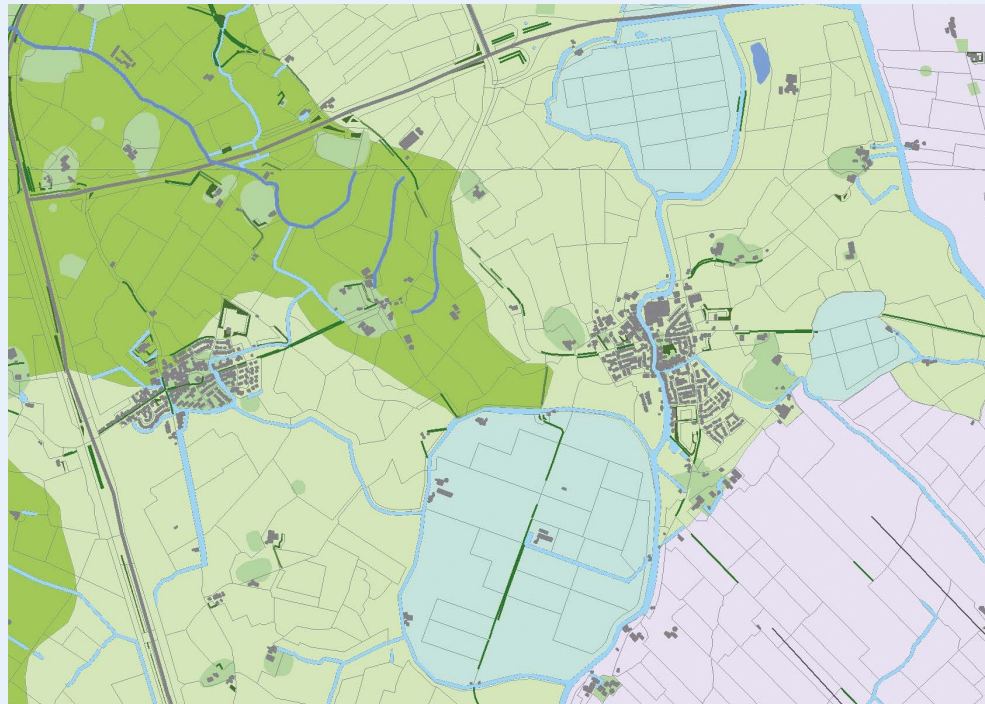
Buitendijkse kwelders nabij Ferwert

Ad. 5. De buitendijkse kwelders als onderdeel van het UNESCO Waddenzee Werelderfgoed.

Nog steeds zichtbaar zijn de voormalige kwelderwerken voor landaanwinning en de invloeden van de Waddenzee daarop.

ADVIES

- Houd de structuur van de buitendijkse kwelders met verkavelingspatroon, dobben, landaanwinningswerken - ook in het Lauwersmeer - en de invloed van de zee herkenbaar.
- Benut en ontwikkel de buitendijkse kwelders als voorland voor dijkversterking in het kader van de zeespiegelstijging.
- Benut waar mogelijk voor landbouwkundig en/of recreatief medegebruik.

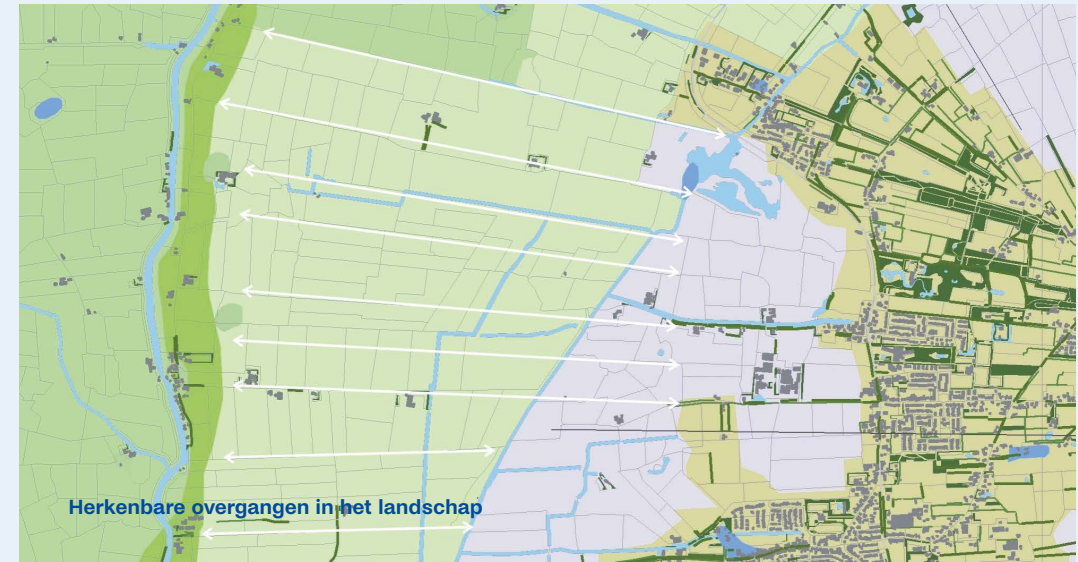
Drie droogmakerijen (lichtblauw) ten zuiden van Leeuwarden

Ad 6. Droogmakerijen in vooral zuidelijk Oostergo.

Een droogmakerij is de ultieme vorm van een door mensen ingericht cultuurlandschap. De voormalige meren en meertjes worden bemalen en kennen een tamelijk rechtlijnige inrichting. De belangrijkste zijn de Hempensermeerpolder en de Wargastermeerpolder.

ADVIES

- Behoud de eigenstandige structuren van de droogmakerijen die zich van het omringende landschap onderscheiden.
- Behoud de orthogonale verkaveling (regelmatige blokverkaveling) en de slingerende ringdijken met ringvaart als essentiële ingrediënten van dit type landschap.

Ad 7. Overgangszone tussen klei- en veengebied.

Bijzonder is de wig tussen het klei- en veengebied die als een strook vanaf Stavoren tot grofweg Rinsumageast door Fryslân loopt. Deze strook, het klei-op-veengebied, kent verschillende uitingvormen, voornamelijk bepaald door de landschappelijke context. In Oostergo bestaat deze strook grotendeels uit een rand van klei (kwelderwal/oeverwal) met een opstreckende verkaveling richting de beslotenheid van de Noordelijke Wouden. In de laaggelegen, natte overgangszone ligt nog karakteristiek greppelland.

Speciaal zijn ook de 'meren' (Ultjemear/Nije Mear) in de vorm van kaarsrechte sloten die van de klei het veengebied in lopen. Ze dateren waarschijnlijk uit de vroege middeleeuwen toen de randzone in gebruik werd genomen. Soms zijn ze later vergraven tot dorpsvaarten. Als overgang tussen de landschappen is het van belang deze karakteristieke elementen in stand te houden.

De in het overgangszone liggende klei-op-veenterpen zijn hier en daar uitgegroeid tot grotere terpdorpen. Kenmerkend voor het gebied is de openheid van de klei die overgaat in zowel de weidsheid van het open veenweidegebied als de beslotenheid van de Noordelijke Wouden.

ADVIES

- Behoud het grootschalige contrast tussen het kleigebied en het zandgebied van de wouden, met daartussen de leegte van het klei-op-veengebied. Respecteer genoemde leegte door in het gebied geen solitaire of opgaande beplanting (boomvormers) langs de wegen aan te brengen.
- De klei-op-veenterpen vertellen een deel van het verhaal van Fryslân. Ze bestaan uit veenplaggen afgedekt met een laagje klei en liggen, in een aantal gevallen, 'opgeslagen' in de bodem. Deze terpen dienen zoveel mogelijk in de bodem (in situ) bewaard te worden en onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek te blijven. Wanneer dit onmogelijk is, moet archeologische onderzoek plaatsvinden en moeten vondsten bovengronds (ex situ) bewaard blijven. Meer informatie: www.fryslan.nl/famke.
- Respecteer de verkavelingspatronen bij nieuwe ontwikkelingen. Ontwikkelingen dienen de opstreckende verkaveling te respecteren. Bij ontwikkelingen is de verkaveling onderlegger en basis.

Ad 8. Het landschap van het Lauwersmeergebied.

De karakteristieke getijdengeulen en de drooggevalen zandplaten zijn relictten van de voormalige Lauwerzee. Door de afsluiting van de Waddenzee verzoete het milieu. Er ontstond er een nieuw landschap met naast de zandplaten (aangeplante) bossen, rietvelden, ruige graslanden en voor de landbouw ingepolderde gebieden. Het toont bij uitstek de grillige relatie tussen de zee en de mens.

De grilligheid van de zee die neemt en geeft zorgde er waarschijnlijk voor dat dit gebied langs de Nieuwe Zee- of Buitendijk weinig grotere dorpen opleverde. Het gebied bestaat voornamelijk uit verspreid liggende agrarische bebouwing en enkele dorpen.

ADVIES

- Behoud het contrast in schaal tussen het oude en het nieuwe land.
- Respecteer en versterk de compartimentering in het zuiden van het gebied, ontstaan door de aanleg van het dijkstelsel.
- Behoud de openheid van platen en slikken en houd het microreliëf van kwelderwallen, oude geulen, krekken, slenken en prielen in het Lauwersmeergebied - net als elders - zichtbaar.
- Respecteer de stedenbouwkundige structuur van de dorpen rond het Lauwersmeer, die verbonden is met het Lauwersmeer, de dijken en de zee.
- Respecteer de jonge landaanwinningswerken, zoals dijktracés, en de belangrijkste geometrische structuren van de inpoldering zodat het verhaal van de inpoldering ook in de toekomst zichtbaar blijft.

Ad 9. Grootschalige openheid met daarin groene puntverdichtingen en verspreid liggende bebouwing.

Met name de boerderijen liggen als groene eilanden - dikwijls met boomsingels en grachten omgeven - in de grote open ruimte. Veel boerderijen kennen een lange historie en/of liggen op een (huis)terp. De nabij de boerderijen gebouwde woningen, boden veelal onderdak aan (land)arbeiders.

Sommige erven zijn ontwikkeld tot stins/state of tonen restanten daarvan. Wat dikwijls gepaard gaat met een omvangrijk groen erf of zelfs parkaanleg. Het gebied kende oorspronkelijk ook een aantal kloosterterreinen. Daarvan zijn slechts sporen zichtbaar. Ook komen ze soms terug in de naamgeving van wegen (toponiemen).

Overige markante bebouwing in het buitengebied kent haar oorsprong in de handel, de nijverheid (bijv. korenmolens) of ontstond uit meer civieltechnische behoeften. Denk aan de watermolens, bruggen, sluizen, gemalen en transformatorhuisjes in het gebied.

ADVIES

- Ga zorgvuldig om met de kenmerkende erven en gebouwen in het buitengebied, in het bijzonder m.b.t. de beschermde monumenten en karakteristieke panden.
- Houd het reliëf van huisterpen zichtbaar.
- Zorg er bij aanpassingen van bijvoorbeeld boerenerven voor dat de ontwikkeling aansluit bij de bestaande bebouwing en beplanting. Hierbij kan de Nije Pleats-methode als vorm van omgevingstafel behulpzaam zijn. Beplanting op boerenerven ook concentreren.
- Streef bij civieltechnische werken naar identiteitsversterkende vormgeving, in plaats van standaardbouw.
- De maat en schaal van het landschap zijn door haar openheid met grote groene erven en dijken robuust van karakter. Het nagenoeg lege landschap (weinig bouwwerken) maakt het belangrijk bij nieuwe ontwikkelingen aan te sluiten op dit specifieke karakter, de maat en de schaal.

Ad 10. Nederzettingen in Oostergo met veel relatief kleine terpdorpen en twee bijzondere steden.

De nederzettingen, dorpen en steden in Oostergo liggen verspreid over het gebied (zie CHK, Nederzettingenvormen). Hun ontstaan, historische en ruimtelijke ontwikkeling hangen nauw samen met het landschap, het grondgebruik en de infrastructuur. Hun vorm, oriëntatie, schaal en architectuur zeggen ook tegenwoordig nog veel over hun ontstaanswijze, ontwikkeling en betekenis.

De dorpen kennen een fijnmazige structuur, veelal bepaald door de ligging van een terp in combinatie met een onregelmatig patroon van (vaar)wegen en daaraan verbonden bebouwing. De steden hebben duidelijk een eigen identiteit en waarde. Leeuwarden als hoofdstad en hofstad en Dokkum als regiostad en voormalige zeestad. Oostergo kent veel beschermde stads- en dorpsgezichten.

Terpdorp Wânswert met open ruimte en weids uitzicht

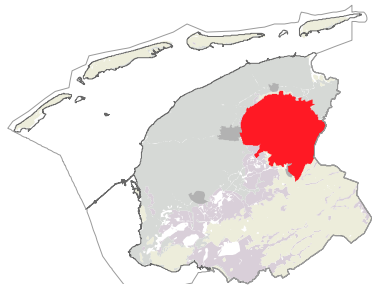
ADVIES

In stand houden en beschermen van de puntvormige verdichting en karakteristieke ruimtelijk structuur van de terpdorpen, andere nederzettingstypen en steden in het landschap door:

- Zorgvuldige omgang met en voortborduren op de historisch ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting, in het bijzonder m.b.t. de beschermde dorps- en stadsgezichten.
- Het herkenbaar houden van dorps-silhouetten, met de kerktorens veelal als bakens, zonder dat er ruis ontstaat tussen de dorpsranden en het omliggende landschap. Handhaaf ook de zichtlijnen die de dorpskern verbinden met het landschap.
- Het handhaven van de open ruimtes in nederzettingen, dorpen en steden - bijvoorbeeld rond kerken - en de zichtlijnen naar en verbindingen met het landschap. Vooral in de kleinere dorpen vormen ze een bijzondere kwaliteit.
- Het zichtbaar houden van het reliëf. Onbebouwde terpen en terpdelen worden niet bebouwd.
- Het scherp houden van de puntvormige verdichting in het landschap van (terp)dorpen, waarbij het beeld wordt versterkt door:
 - de ligging aan en/of begrenzing door waterlopen.
 - de openbaarheid van (doorgaande) routes langs oevers.
 - open ruimten rond de kerk.
 - de infrastructuur, die naar de dorpen toe leidt, veelal met beplanting.
 - het concentreren van beplanting in het dorp en bij de toegang tot het dorp.
- Het handhaven en versterken van groen binnen de bebouwde kom en 'groene eilanden' in de open ruimte'.
- Het benutten van kenmerkende verkavelingen en infrastructuur (wegen, paden, vaarten en opvaarten).
- Het behouden en (door)ontwikkelen van vaak kleinschalige bebouwing in de historische kernen en bijzondere (kleinschalige) buurten, zoals vissersbuurten. En ook van de lineaire bebouwing langs de (voormalige) dijken.
- Het benutten van de geschiedenis als onderlegger voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Noordelijke Wouden

Gebiedsafbakening

Het oude cultuurlandschap van de Noordelijke Wouden ligt op de noordwestelijke uitloper van het Drents Plateau. Het gebied grenst aan Oostergo (noordwesten), het Lage Midden (zuidwesten), de Zuidelijke Wouden (zuiden) en de provincie Groningen (oosten). Het grootste deel van het cultuurlandschap ligt op een keileembasis met daarop een microreliëf van dekzand. Het gebied wordt doorsneden door een aantal beekdalen en andere laagten waarin klei- en veenafzettingen voorkomen.

Het zandgebied van de Noordelijke Wouden ligt gemiddeld genomen boven NAP, terwijl de beekdalen en laagtes grotendeels onder NAP liggen. Een samenspel van natuurlijke en cultuurhistorische factoren zorgde in de loop der eeuwen voor een uniek cultuurlandschap dat tegenwoordig grotendeels binnen de grenzen van Nationaal Landschap Noardlike Fryske Wâlden valt. Zijn bijzondere karakter dankt het gebied vooral aan de rijke aanwezigheid van elzensingels en houtwallen (ook wel dykswâlen genoemd) die het gebied een kleinschalig en besloten karakter geven.

Vanwege de grote mate van verstrengeling van het cultuurlandschap door de eeuwen heen, kent het gebied geen duidelijke onderverdeling in subregio's. Een uitzondering vormen wellicht de Trynwâlden. Maar omdat ook deze regio dezelfde landschapskarakteristieken heeft, wordt het ontstaan en de cultuurlandschapsvorming van de Noardlike Fryske Walden als één entiteit behandeld.

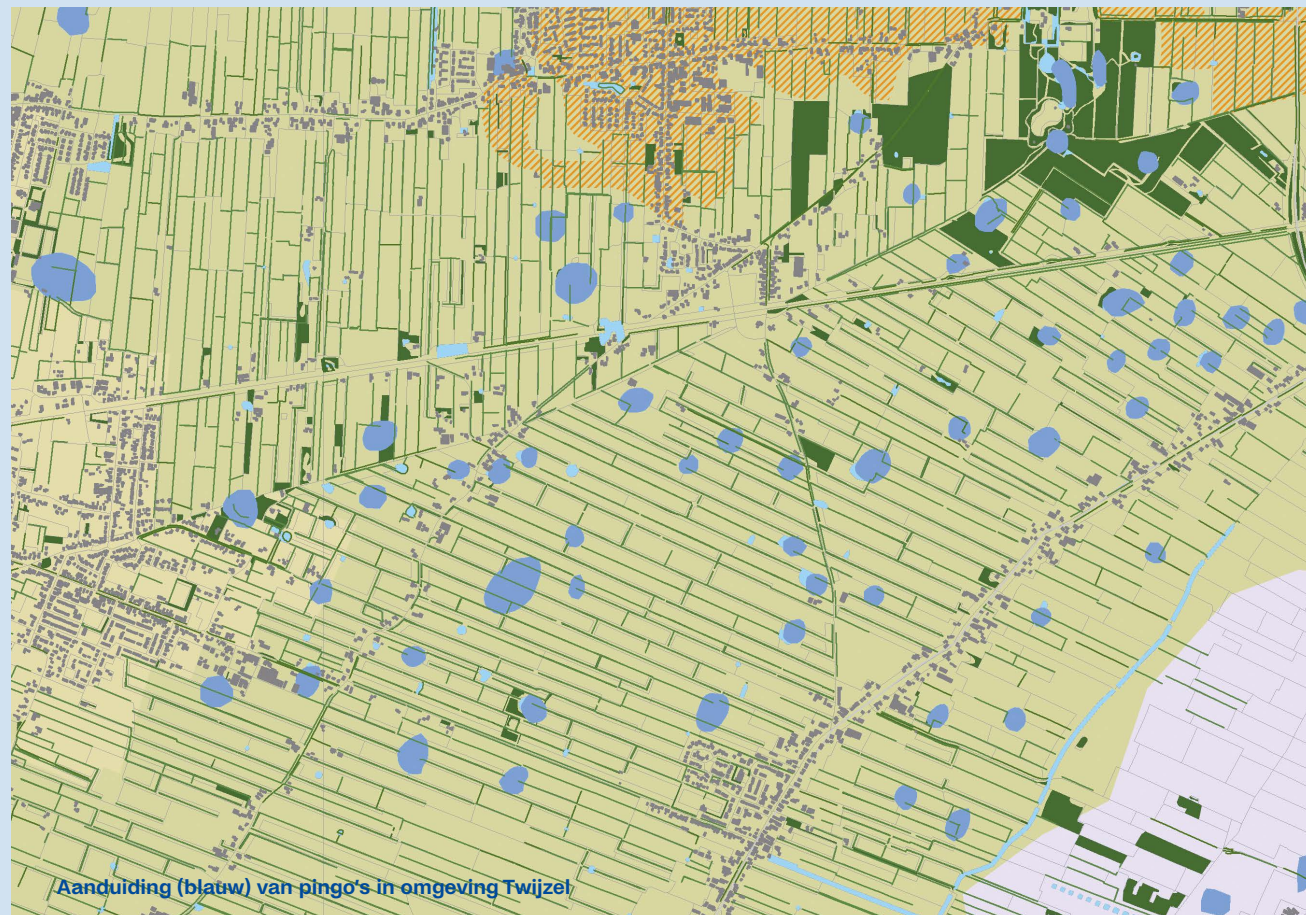
Ontstaansgeschiedenis

In de voorlaatste ijstijd zette het landijs, dat tot in Midden-Nederland reikte, keileem af op het grondgebied van de Noordelijke Wouden. In dit slecht waterdoorlatende keileemplateau sletten smeltwaterstromen dalen uit, aan het eind van diezelfde ijstijd.

Gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien, kwam het landijs niet tot aan Nederland. Wel was het in bepaalde fases dermate koud dat het landschap het karakter van een poolwoestijn moet hebben gehad. Poolwinden hadden vrij spel in het open landschap en konden

Dykswâlen nabij Sumarreheide

veel sediment verplaatsen. Op het keileemfundament ontstond zo een microreliëf, bestaand uit dekzandruggen en uitblazingskommen en -vlakten.

Deze laatste grote ijstijd gaf ook de aanzet tot de vorming van een landschapselement waarmee bepaalde delen van de Noordelijke Wouden rijkelijk zijn bezaaid: pingoruïnes. Deze ruïnes ontstaan uit zogeheten pingo's: grote ijskoepels die onder invloed van aanvriezende grondwater meters boven het maaiveld kunnen uittorenen. Na het smelten van de bevroren ijskern bleven laagtes in het landschap achter. Met name de omgeving van Buitenpost kent een hoge dichtheid aan pingoruïnes.

Vaak vulden deze omwalde pingoruïnes zich in een later stadium met water en plantaardig materiaal, ook wel veen genoemd. In sommige pingoruïnes bleef deze oeroude veenlaag bewaard. Dat veen dient als een belangrijke bron om het voormalige Holocene landschap te reconstrueren. Het bevat namelijk nog stuifmeel en restanten van planten die destijds groeiden. Veel van de pingoruïnes zijn in het recente(re) verleden echter verveend. Het reliëf in het gebied waarin ze liggen is aangemerkt als aardkundig waardevol gebied (Dobben Achtkarspelen, Tytsjerksteradiel en Kollumerland).

De dobben in het gebied zijn mogelijk ontstaan als uitblazingskommen.

Toen het huidige klimatologische tijdvak (het Holocene) aanbrak, warmde het landschap door demillennia heen geleidelijk op. De zeespiegel steeg en omdat de afwatering te wensen overliet, vernatte ook het landschap in de Noordelijke Wouden. Vanuit de beekdalen en laagtes op de plateaus, ontwikkelde het veen zich op grote schaal. Door de aanwezigheid van veel stilstaand water breidde het zich ook gemakkelijk uit. Hoogveenkoepels groeiden aan elkaar en bedekten vrijwel het gehele gebied dat nu bekend staat als de Noordelijke Wouden. De mogelijkheden om in het gebied te wonen, waren onder die omstandigheden zeer beperkt.

Cultuurlandschap

In de vroege middeleeuwen nam de invloed van de zee toe. Het via laagtes en beekdalen toegestroomde zeewater zette landinwaarts klei af. In die tijd was het veenlandschap van de Noordelijke Wouden nog desolaat. Zo rond de 10e of 11e eeuw kwam hierin verandering. Vanuit het aanpalende kweldergebied van Oostergo werden randveenontginningen op touw gezet voor (tijdelijke) akkerbouw op veen.

Kenmerkende opstreekende verkaveling met elzingsingels

Ook via riviertjes als de Ee (Smallingerland), de Lauwers en de Ee (Tytsjerksteradiel) werd de veenwildernis deels van binnenuit ontgonnen. Zowel bij de randveen- als de rivierontginning gebeurde dat door op regelmatige afstand van elkaar opstreekende sloten in het veen te graven. Deze ontginningsmethode heeft geleid tot een landschappelijke structuur met opstreekende kavels (zie CHK, Landschapstypenkaart, Verkaveling), die kenmerkend is voor het cultuurlandschap van de Noordelijke Wouden.

Door de veenontwatering daalde het maaiveld (veenoxidatie), wat bewoners dwong steeds verder op te schuiven. Waar boerderijen eerst op een rij nabij de veenrivieren lagen, schoven ze gaandeweg op naar de hogere dekzandruggen. De verschillende ontginningsblokken, met talloze lange verkavelingslijnen, zijn vandaag de dag nog redelijk goed zichtbaar. De Swadde, een voormalige grenssloot in het veen tussen De Westereen en Buitenpost, laat de verschillende ontginningsrichtingen van deze blokken mooi zien.

Naast typische agrarische veenontginningsdorpen, met strookvormige kavels en een lintvormige bewoningsas,

lagen er in de Noordelijke Wouden ook een aantal esachtige dorpen (Fries essenlandschap). Ze ontstonden deels op zandkoppen en onderscheidde zich onder meer door de aanwezigheid van gemeenschappelijke akkercomplexen, een kronkelig wegenpatroon en een verkaveling die niet volledig aansloot op de opstreekende percelen van de agrarische veenontginningen. Voorbeelden van dergelijke esdorpen zijn Jistrum en Westergeast. De met plaggen opgehoogde (voormalige) essen zijn hier vaak nog altijd de hoogstgelegen plekken in het landschap. Het overgrote deel van het cultuurlandschap bestond echter uit de veenontginningen. Toen deze waren afgerond, en het veen uit het landschap verdween door oxidatie en afgraving, ontstonden er binnen de dorpsgebieden nieuwe landschappen.

Zo ontsproten er langs de langgerekte sloten de voor de streek zo karakteristieke elzingsingels. Ook werden er houtwallen (dykswâlen) aangelegd. Bijna elk boven NAP liggend perceel bezat deze landschapselementen op of rond kavelscheidingen. De houtwallen werden aangelegd waar sloten - vanwege de hooggelegen keileemlaag - ontbraken, maar ook op de iets hoger gelegen delen

Landschap bij Twijzel

Kleinschaligheid aan brinkachtige ruimte te Veenklooster

in het landschap. De scheidingen zorgden niet alleen voor inscharing van vee, maar leverden tegelijkertijd hakhout. Ook fungeerden ze als natuurlijk scherm tegen winderosie. Het landgebruik bestond van oudsher uit een combinatie van akker- en weiland, met de nadruk op veeteelt.

De beekdalen in de Noordelijke Wouden vormen weer een ander landschapstype. Deze gemiddeld onder NAP liggende gebieden waren in gebruik als hooiland (mieden). De Zwager-, IJzer- en Twijzermieden zijn hiervan voorbeelden. Ze lagen van oudsher tamelijk ver van de bewoningskernen af en hadden dan ook een extensief karakter. Soms werd er in deze beekdalen op bescheiden schaal verveend. Door de instroom van mineraalrijk kwelwater kennen de mieden nog bijzondere hooiland-vegetatiesoorten.

Weer een andere ontwikkeling vond plaats in de laaggelegen veengebieden ten zuiden en oosten van de Trynwâlden. Deze omgeving stond tijdens de late middeleeuwen onder invloed van nabijgelegen kloosters en uithoven. Zo werd vanuit de Schierstins in Feanwâlden turf gestoken op de ten noordwesten ervan gelegen

veengronden. Ter plaatse, maar ook in en rond de Grote Wielen, ontstonden moerasachtige landschappen met petgaten, veenplassen, afgekalfde dijkdoorbraakgaten, hooilanden en later ook zomerpolders. Daarmee lijkt het gebied wat op het bûtlân (laag gelegen hooi- en graslanden) dat op grote schaal in het Lage Midden voorkwam. In beide gevallen gaat het om bredere, natuurlijke laagten in het gebied, met tegenwoordig hoofdzakelijk een natuurfunctie.

Ook het meertje De Leien kan in dit rijtje worden geplaatst. Aanvankelijk werd hier alleen hoogveen gewonnen, maar in latere eeuwen werd ook de onderste veenlaag via natte vervening verwijderd. Met als resultaat een nooit ingepolderde, ondiepe plas water die tegenwoordig deels als natuurterrein fungeert.

In het zuidoosten van de Noordelijke Wouden lag tot zeker in de 16e eeuw nog een dik pakket hoogveen. Resten van hoogveen waren vaak ook nog te vinden aan de hooggelegen uiteinden van de dorpsgebieden van agrarische veenontginningen. Eind 16e en begin 17e eeuw begon men deze hoogvenen te exploiteren. Vooral ten noordoosten van Drachten, dat toen nog uit

twee dorpjes bestond, werd systematisch verveend. Deze ontginning ging gepaard met de aanleg van een infrastructuur van turfvaarten en een wikenstelsel. Zo werd het hoogveen stapsgewijs tot aan de grens met Groningen weggestoken. Langs de langgerekte veenvaarten en wiken onstond bebouwing in de vorm van typische veenkoloniale dorpen als Surhuisterveen en Drachtstercompagnie. Veel van de kaarsrechte, opstreckende wiken zijn hier nog intact. Tegenwoordig zijn ze omzoomd door elzensingels.

Op de afgeveende gronden, tussen de dorpsgebieden, vond ondertussen heidevorming plaats. Vanaf de 19e eeuw streken hier vooral werkloos geraakte veenarbeiders neer. Op kleine perceeltjes bouwden zij plaggenhutten, ook wel spitketen genoemd. Daarmee ontstonden begin 20e eeuw heusedorpen, zoals Twijzelerheide, Harkema en Houtgehage. De spitketen werden ingeruild voor waldhûskes of keuterboerderijen. Van het natuurlijke heideterrein bleef weinig over. De groei van de heidedorpen leverde een min of meer op zichzelf staande inrichting van het cultuurlandschap op. Binnen de strookvormige uitleg van de oudere agrarische veenontginningen en verveningen werden kleine, soms

blokvormige percelen aangelegd. Tussen Twijzelerheide, Sweagerbosk en De Westereen is nog iets van deze kleinschaligheid zichtbaar.

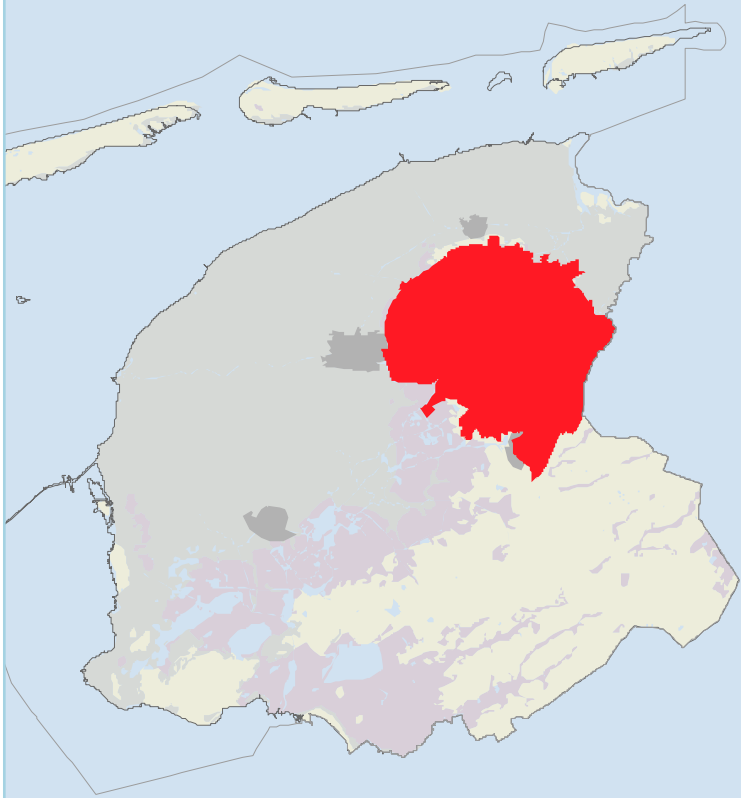
Op enkele plekken zijn nog gave, kleinschalige complexen aanwezig met eenvoudige sociale arbeiderswoningen/ keuterboerderijtjes. Ze zijn gerelateerd aan de heide- en hoogveenontginningen en de sociale geschiedenis van het gebied en maken deze leesbaar en tastbaar. Mooie voorbeelden zijn de Willemstrjitte in Broeksterwâld en de Mûntsegroppe bij Harkema. Beide zijn aangemerkt als gebieden en gezichten met bijzondere waarden.

Hoewel de Noordelijke Wouden nooit veel stateterreinen kenden, telt deze streek er wel enkele met bijna landgoedachtige proporties. Het in de Trynwâlden gelegen Stania State - met zijn in landschapsstijl aangelegde tuin - is het meest bijzondere exemplaar. Fogelsanghstate in Feankleaster is het grootste stateterrein. Ook dit terrein kreeg in de 19e eeuw een landschapstuin, opgetooid met versiersels en tuinelementen zoals de Modderberg met theekoepel en een kluizenaarshut. Dorp en landgoed zijn aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Wat is in de Noordelijke Wouden van provinciaal belang:

- 1. Kleinschalig besloten landschap met opstreckende percelen.
- 2. Contrastrijke overgang van het besloten landschap op de zandgronden naar het open veenweide- en kleigebied.
- 3. Herkenbaarheid en beleefbaarheid van het natuurlijk reliëf.
- 4. Rijke schakering aan (weg)beplanting, ook in de bebouwingslinten en parkbossen van landgoederen.
- 5. Kenmerkende lintdorpen, deels ontwikkeld tot (grotere) dorpskernen.
- 6. Kleinschalige bebouwingsstructuren, gerelateerd aan de ontginningsgeschiedenis.
- 7. Friese essenlandschappen rond het Burgumer Mar en Westergeast.
- 8. Langgerekte verkavelings- en bebouwingsstructuren van de hoogveenontginningen, met bijbehorend watererfgoed.
- 9. Blokvormige verkavelingen met verspreid liggende bebouwing in de heideontginningen.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Regiobrede kenmerken

De Noordelijke Wouden kenden door de eeuwen heen een keur aan infrastructurele elementen. Denk aan rivier- en leidijken, instekende miedwegen, trekvaarten, kanalen, kerkepaden en andere zandpaden. Een deel daarvan is nog traceerbaar. Daarbij zijn ook enkele onverharde zandwegen.

De historische bebouwing bestond vooral uit boerderijen en kleinere woningen in de vorm van spitketen en later waldhûskes. De dorpen van middeleeuwse oorsprong bezitten soms nog een kerk met oude bouwelementen. Zo bevat de Martinuskerk in Gytsjerk nog delen van een tufstenen muur. Het centrum van Kollum kent als ‘vlecke’ bovendien een kleinstedelijke bebouwing en is aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Plaatsen als Buitenpost, Burgum en vooral Drachten zijn in de loop van de 20e eeuw fors gegroeid. De Noordelijke Wouden hebben daardoor een betrekkelijk hoge bewoningsdichtheid.

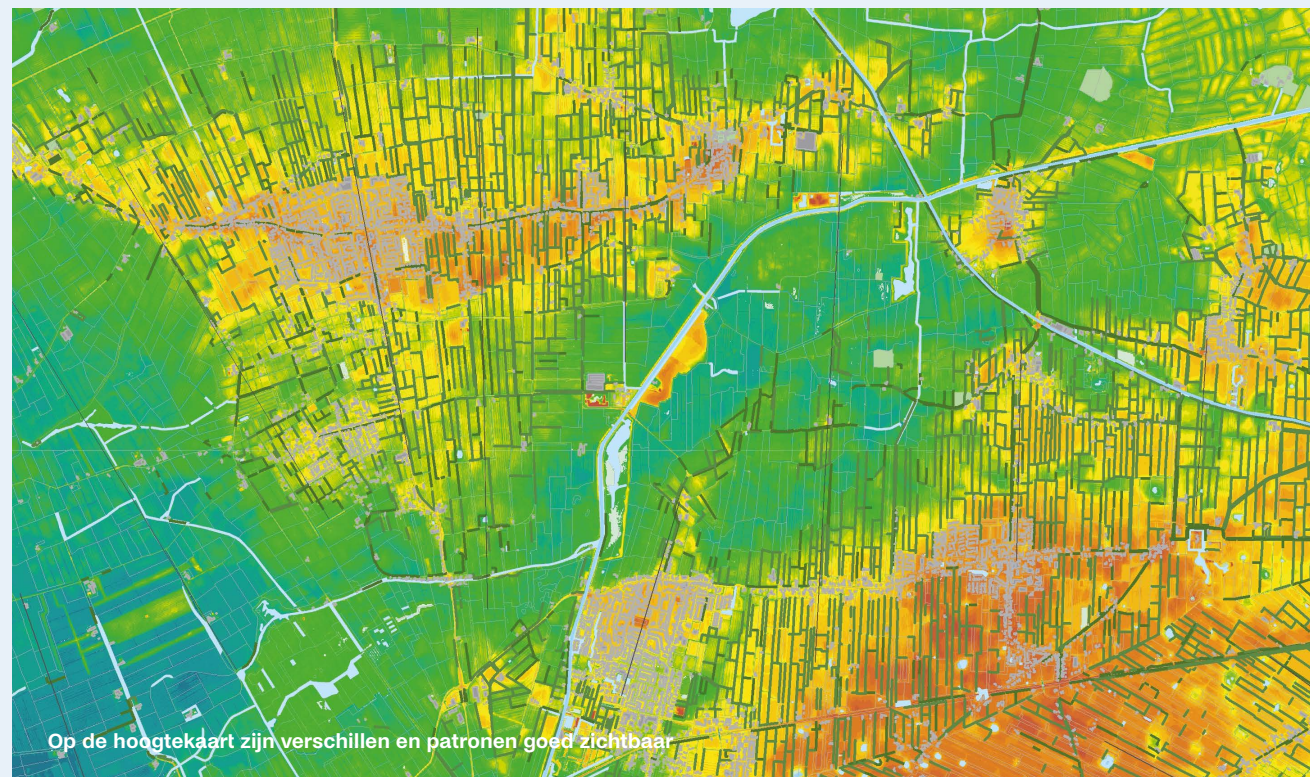
Elzensingels en houtwallen zijn kenmerkend

Ad 1. Kleinschalig besloten landschap met opstreckende percelen.

Het landschap kent een netwerk van kleinschalige infrastructuur in de vorm van sloten, paden en percelen, meestal in de verhouding van 1:4 tot 1:5. Typerend zijn de begrenzingen in de vorm van houtwallen en elzensingels.

ADVIES

- Behouden en versterken van de kleinschalige en opstreckende verkaveling en de daarmee samenhangende elzensingels, houtwallen (dykswâlen), sloten en verdere kleinschalige infrastructuur.
 - De elzensingels bevinden zich op de hogere zandgronden en vormen samen met de houtwallen (dykswâlen) een opvallende landschappelijke structuur.
 - De elzensingels liggen voornamelijk langs de sloten ('in' de slootrand) en bepalen het huidige beeld van het gebied, in samenhang met de verkaveling.
 - Veel percelen worden begrensd door sloten en kleinschalige infrastructuur, zoals zandpaden, waarvan het belangrijk is dat deze blijvend worden benut en in functie gehouden.

Ad 2. Contrastrijke overgang van het besloten landschap op de zandgronden naar het open veenweide- en het kleigebied.

Het besloten landschap op de zandgronden wordt gekenmerkt door dichte, gerichte verkavelingsstructuren van elzensingels en houtwallen.

ADVIES

- Behoud en versterk de geleidelijke overgang (dunner wordende singels) tussen twee contrasterende gebieden ter hoogte van de 0-NAP-lijn: de zeer besloten gebieden op de hogere zandruggeten en de lager gelegen open veenweidegebieden.
- Houd rekening met de kwetsbare overgang en situeer mogelijke ontwikkelingen buiten deze kwetsbare overgang.
- Houd de beneden de 0-NAP-lijn gelegen gebieden open en ga zeer selectief om met opgaande beplanting (boomvormers), ook langs wegen.

Ad 3. De herkenbaarheid en beleefbaarheid van het natuurlijk reliëf.

Hoogten en laagten in het gebied ontstonden hoofdzakelijk in de ijstijden. Ze kregen vorm als keileembulten, dekzandruggeten, beekdalgeten, pingoruïneten en uitblazingskommen. De kleine stuifduineten, in restanten van voormalige heideveldegeten, ontstonden door overbeweiding.

Kenmerkend voor de Noordelijke Woudegeten zijn de grote aantallen pingoruïneten - kleine ronde waterpoelen met een bijzondere ontstaansgeschiedenis. Deze ruïneten zijn evident van landschappelijke en ecologische waarde. Als ze niet zijn uitgegraven of verstoord, zijn het bovendien bronnen van informatie over de vegetatie (pollen en zaden). Deze informatie kan gebruikt worden voor het reconstrueren van het vroegere klimaat en de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving (bijvoorbeeld door houtkap of akkerbouw).

ADVIES

- Behoud het natuurlijke reliëf en de daarin gelegen pingoruïneten. Dit geldt in het bijzonder voor gebieden van bijzondere aardkundige waarde, waarin de pingoruïneten liggen (zie Top 10, nr. 5).
- Pingoruïneten vertellen veel over het vroegere klimaat en de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving. Conserveer deze onzichtbare waarde zoveel mogelijk in de bodem (in situ).
- Houd waardevolle terreinen zoveel mogelijk onbebouwd en toegankelijk voor onderzoek. Indien onmogelijk, dan moeten ze zo goed mogelijk (archeologisch) onderzocht en gelezen worden en bovengronds bewaard (ex situ).

Wegbeplanting nabij Jistrum

Ad 4. Rijke schakering aan wegbeplanting, ook in de bebouwingslinten en parkbossen van landgoederen.

De rijke schakering aan wegbeplanting manifesteert zich in de vorm van singels, bomen en hagen. De samenhang met historische wegen en bebouwingslinten is belangrijk. Op een aantal locaties is deze structuur gekoppeld aan de parkbossen van landgoederen. Zie landgoederenbiotoop in Top 10 (nr. 10).

ADVIES

- Versterk waar mogelijk de wegbeplanting langs historische wegen op de hogere zandgronden door herstel of opnieuw aanbrengen van wegbeplanting.
- Voorkom opgaande beplanting (boomvormers) en bebouwing in de, tussen de zandgronden gelegen, lagere veenweidegebieden.
- Behoud de elementen die de samenhang zichtbaar maken tussen landschap en landgoed, zoals singels, bomen en hagen. De omgeving van het landgoed ondersteunt deze visuele relatie.

Bebouwing en erfbeplanting in historisch lint Driezum

Ad 5. Kenmerkende lintdorpen, deels ontwikkeld tot (grotere) dorpskernen.

Op de zandruggen ontwikkelden zich de huidige dorpen (zie CHK, Nederzettingenvormen). Dat is zichtbaar aan de lineaire structuur van de oorspronkelijke, doorgaande hoofdwegen en de lintbebouwing daarlangs. Door strategische ligging, of bijvoorbeeld de bouw van een kerk, konden enkele dorpen fors groeien en een dorpskern ontwikkelen.

ADVIES

- Respecteer de landschappelijk/stedenbouwkundige bebouwingsstructuren: lineaire structuren met een grillig verloop en groen profiel.
- Respecteer de historische linten door terughoudend te zijn met verdere verdichting.
- Voorkom dat dorpen aan elkaar groeien.
- Zorg bij verdichting voor adequate inpassing en voldoende doorzichten, c.q. contact met het landschap.
- Verbind nieuwe en historische bebouwing evenwichtig met elkaar, waarbij schaal en verhouding in maatvoering belangrijk zijn.

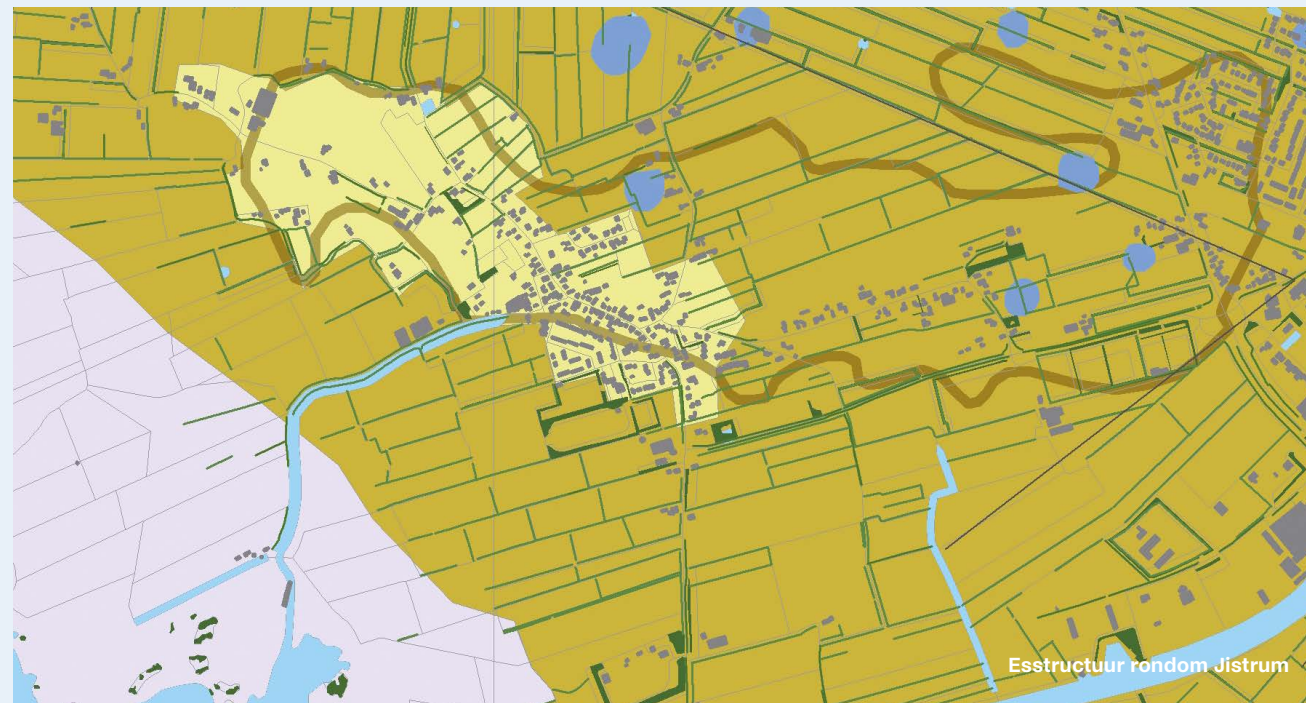
Kleinschalige bebouwing te Broeksterwâld

Ad 6. Kleinschalige, aan de ontginningsgeschiedenis gerelateerde, sociale bebouwingsstructuren.

Op enkele plekken zijn nog gave, kleinschalige complexen aanwezig met eenvoudige sociale arbeiderswoningen/keuterboerderijtjes. Mooie voorbeelden zijn de Willemstrjitte in Broeksterwâld en de Mûntsegroppe bij Harkema.

ADVIES

- Stimuleer het geven van een hedendaagse bestemming aan de kleinschalige keuterboerderijen met hun bijbehorende erfindeling. Zorg daarbij dat duurzaam gebruik hand in hand gaat met behoud van de kleinschalige vorm.
- Respecteer kleinschaligheid, eenvoud en soberheid door nieuwe ontwikkelingen aan te laten sluiten op de maat en schaal van zowel de bebouwing als de omgeving.
- Sta uitbreiding van de woningen toe, mits de oorspronkelijke massa gerespecteerd wordt en de toegevoegde massa in verhouding staat tot de schaal van de oorspronkelijke massa.
- Respecteer bij nieuwbouw de structuur (stramien en ritmiek) van de oorspronkelijke bebouwing en omgeving. Dus ook van de erfindeling en het groen.

Esstructuur rondom Jistrum

Ad 7. Friese essenlandschappen rond het Burgumer Mar en Westergeast.

Voor de esstructuren rond het Burgumer Mar en Westergeast zijn bijzonder, omdat ze in een gebied liggen met overwegend strokenverkaveling. De hoger gelegen bouwgronden en de lager gelegen weilanden en oeverlanden van het Burgumer Mar vormen een bijzonder ensemble met een goed zichtbaar reliëf.

ADVIES

- Respecteer het reliëf in de esgebieden. Dit reliëf is essentieel voor de beleving van de structuur en de herkenbaarheid daarvan. Zie ook Top 10 (nr.5).
- Behoud de van de omgeving afwijkende esstructuur die wordt ondersteund door een onregelmatige kleinschalige verkaveling, verspreid geplaatste boerderijen en onregelmatig gelegen, slingerende (zand)wegen rond de hogere bouwgronden (es).
- Benut de verkavelingsstructuur als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen.
- Waarborg de openheid van de es, ook als contrast met het meer besloten omringende landschap. Houd de essen dan ook vrij van verdere bebouwing, verbossing en grootschalige infrastructuur.
- Behoud de onverharde wegen om en over de es.
- Respecteer unieke 'Friese' esdorpen (zie CHK, Nederzettingvormen) en hun stedenbouwkundige structuur. Versterk daarbij kenmerkende bebouwingspatronen, met afwisseling in maat en schaal, het reliëf en de open ruimtes in en rond dorpen. En houd deze ook zichtbaar en beleefbaar. Het verwijderen van bos of bebouwing op plekken waar van oorsprong de es ligt, kan de leesbaarheid van het landschapstype versterken.
- Houd de afwijkende structuur ten opzichte van de regelmatige opstreckende verkaveling in de woudontginningen helder door behoud van bochtige (zand)wegen en het versterken van de begeleidende beplanting van die wegen. Behoud en/of versterk waar mogelijk ook de typische verkavelingsstructuur van de essen.

Omgeving Drachtstercompagnie met vele singels

Ad 8. Langgerekte verkaveling- en bebouwingsstructuren van de hoogveenontginningen, met bijbehorend watererfgoed.

De hoogveenontginningen, zoals rond Drachtstercompagnie, kenmerken zich door een fijnmazige structuur van wijken die haaks op de vaarten lagen. Hierdoor ontstonden zeer langgerekte, smalle en gecompartmenteerde percelen. Langs deze wijken ontstonden veenkoloniale dorpen als bijvoorbeeld Surhuisterveen: langgerekte bebouwingsstructuren, inclusief watererfgoed in de vorm van bruggen, sluizen en dienstwoningen.

In tegenstelling tot de hoogveenontginningen in de Zuidelijke Wouden, staan langs deze wijken wel elzensingels. Ook in het tot een grote kern uitgegroeide Drachten is dit zichtbaar.

ADVIES

- Behoud en versterk het eigen karakter van de hoogveenontginningen, met hun langgerekte verkavelings-, bebouwings- en beplantingsstructuren.
- Houd de samenhang tussen de waterstructuren, de bebouwingsstructuur en de bebouwingstypen zichtbaar.
- Behoud watergerelateerde bouwoBJECTEN zoals sluizen, sluiswachterswoningen en bruggen;
- Respecteer de aanwezige singels en versterk ze waar nodig.

Twijzelerheide

Ad 9. Blokvormige verkavelingen met verspreid liggende bebouwing in de heideontginningen.

De losse, ruim opgezette en open structuur is karakteristiek voor veel heidedorpen (zie CHK, Nederzettingenvormen) en plaatselijk nog goed zichtbaar in de dorpsstructuur, bijvoorbeeld in Twijzelerheide.

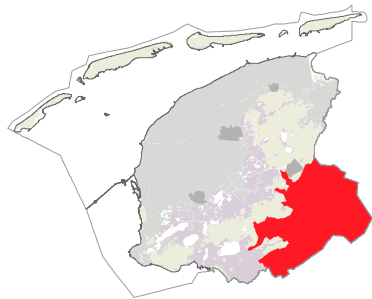
ADVIES

- Behoud en versterk waar wenselijk de karakteristieke, losse en ruim opgezette dorpsstructuur van de heidedorpen.
- Voorkom compacte verkavelingen of verdichtingen in nog aanwezige heidestructuren en in de dorpen.

De Lindevallei nabij De Hoeve

Zuidelijke Wouden

Gebiedsafbakening

Het relatief hooggelegen oude cultuurlandschap van de Zuidelijke Wouden grenst zowel aan de provincies Drenthe en Overijssel (oosten en zuidoosten) als aan de Noordelijke Wouden en de provincie Groningen (noorden en noordoosten). In het westen markeert het NAP-nulpunt grofweg de scheiding met het Lage Midden.

De Zuidelijke Wouden zijn onderdeel van de westelijke helling van het Drents Plateau. Dit landschappelijke fundament was doorslaggevend voor de cultuurhistorische ontwikkeling van de Zuidelijke Wouden. In grote delen van de regio is het cultuurlandschap vergelijkbaar vormgegeven, wat opsplitsing in deelregio's onnodig maakt. Uiteraard zijn er enkele lokale uitzonderingen waar kort bij stilgestaan wordt.

Ontstaansgeschiedenis

In de voorlaatste ijstijd zette het landijs op grote schaal keileem af in de Zuidelijke Wouden. Dit slecht waterdoorlatende mengsel van keien en verpulverd sediment is op veel plekken in de (ondiepe) bodem aanwezig. Toen het ijs op grote schaal smolt, sletten smeltwaterstromen brede dalen uit in het keileempakket. Zo werden gestaag de beekdalen van de Zuidoost-Friese rivieren De Boarne (Koningsdiep), De Tsjonger (Kuunder) en De Lende (Linde) gevormd.

Tijdens de laatste ijstijd, tot circa 12.000 jaar geleden, bereikte het landijs onze contreien niet. Wel was het zo nu en dan dermate koud dat het landschap het karakter van een poolwoestijn moet hebben gehad. Poolwinden hadden in dit open landschap vrij spel en verplaatsten veel sediment. Op het keileemfundament ontstond zo een microreliëf van dekzandruggen en uitblazingskommen en -vlakten. Dit hoger gelegen natuurlijke landschap vormde, samen met de lager gelegen beekdalen, een afwisselend patroon met doorgaans een noordoost/zuidwestelijke oriëntatie.

In deze laatste grote ijstijd kwamen ook zogeheten pingo's (ijskoepels) voor die, na het smelten van de bevroren ijskern, depressies in het landschap achterlieten. Ze komen her en der in het landschap voor, zoals op de Duurswouderheide, maar zijn minder talrijk dan in de Noordelijke Wouden. De pingoruïnes zijn herkenbaar aan een randwal die rondom een met water gevulde kern ligt. Soms zijn ze verland, oftewel helemaal met veen gevuld.

Toen het huidige klimatologische tijdvak (het Holoceen) aanbrak, warmde het landschap in de loop van de millennia geleidelijk op. De zeespiegel steeg en omdat de afwatering te wensen overliet, vernatte het landschap in de Zuidelijke Wouden. In de beekdalen, en de laagtes op de plateaus, ontwikkelden zich forse veenpakketten. Uiteindelijk ontstonden er hoogveenkernen die zijdelings uitgroeiden en samensmolten. Na verloop van tijd bedekten ze vrijwel het gehele landschap. De bewoningsmogelijkheden in het gebied waren daardoor zeer beperkt. Rond Fochteloo zijn overigens wel archeologische sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen. Er zijn tot op heden nauwelijks aanwijzingen gevonden van bewoning in de vroege middeleeuwen.

Fochteloërveen

Landschap bij Jardinga (Oosterwolde)

Cultuurlandschap

In dit uitgestrekte hoogveenlandschap (zie CHK, Landschapstypenkaart) staken nog enkele met loofbos begroeide zandkoppen boven het veen uit. Ergens tussen de 10e en 11e eeuw werd het veen in ontginning genomen en raakten de zandkoppen bewoond. De wijze van ontginning leidde tot verschillende verkavelings- en nederzittingsstructuren (zie CHK, Verkaveling, Nederzittingsvormen). Op de hoger gelegen zandkoppen – vooral langs de bovenlopen van de Kuunder en Lende – verrezen kleinschalige esdorpen. Ze zijn vergelijkbaar met de kleinere Drentse esdorpen en –gehuchten. De vanaf de veenrivieren in gang gezette veenontginningen kenden daarentegen de karakteristieke, opstreckende verkaveling.

Esdorpen op hoger gelegen zandkoppen ontstonden onder meer boven Oosterwolde, denk aan Klazinga, Jardinga en Weper. Kenmerkend voor dit Friese essenlandschap waren de gemeenschappelijke akkercomplexen, de essen, die overwegend in de hogere delen van het landschap lagen. Ze werden bovendien in de loop van tijd opgehoogd met heideplaggen, vermengd

met uitwerpselen van vee. Waarmee ze nog duidelijker werden geaccentueerd.

Rondom de essen en gehuchten ontstond in de loop der eeuwen een half besloten landschap met slingerende wegen, brinkachtige boomweides en houtwallen als beeldbepalende elementen. Natuurlijke hoogten dicteerden grotendeels de inrichting van het cultuurlandschap. De boeren van de esdorpen namen overigens ook de lagere beekdalgronden in hun cultuurlandschap op. Deze zogeheten groenlanden, merendeels kwelrijke gebieden, werden vaak benut als hooilanden. Het Friese essenlandschap is tegenwoordig nog het beste zichtbaar rond het gehucht Jardinga (Oosterwolde) en in Zandhuizen. Gezien vanuit een esophoging, komt hier het hoogteverschil met de aanpalende graslanden in de beekdalen van het Grootdiep en De Lende nog mooi tot uiting.

Het grootste deel van het landschap van de Zuidelijke Wouden heeft echter een cultuurhistorisch fundament dat te herleiden is tot de middeleeuwse agrarische veenontginningen. In de volle middeleeuwen (10e – 11e

eeuw) werden vanuit toenmalige veenrivieren als De Boarne en De Tsjonger sloten het hoogveen in gegraven. Loodrecht op deze rivieren ontstond zodoende een patroon met opstreckende kavels die in de loop van de middeleeuwen steeds verder het veen in werden verlegd. De oudste bewoningsassen, die vaak relatief dicht bij de rivieren lagen, klonken door de veenontwatering in en werden te nat. Zeker stroomopwaarts verschoven de nederzettingen al in de 13e eeuw van het beekdal naar de hogere dekzandruggen.

Mede doordat de erven haaks op de verkaveling werden gesitueerd, ontstonden er langgerekte nederzetting linten. Langs deze linten werden doorgaande wegen aangelegd, waardoor ook wel van wegdorpen wordt gesproken. Een typisch fenomeen van deze doorgaande linten is het ‘verspringen’ van kleine groepjes boerderijen doordat het ontginningsproces verder of minder ver doorschoof binnen de opstrek.

Een mooi voorbeeld van deze ontginningsdynamiek vormt het voormalige dorp Wijnjeterp, het tegenwoordige Wijnjewoude, dat vanuit De Boarne werd ontgonnen.

Op de Schotanuskaart staat, rond de overgang van het beekdal en de zandgronden, nog een oud kerkhof getekend dat onderdeel was van een verlaten nederzetting lint. Dit kerkhof ligt in dezelfde opstrek als de nog bestaande middeleeuwse kerk van het opgeschoven dorp. Ook hier zijn de typische verspringen in de nederzetting sas zichtbaar.

Veel van de Zuidoost-Friese veenontginningsdorpen bleven na de 13e eeuw aan dezelfde ontginnings sas liggen, langs de zogenaamde binnenwei. Tussen het beekdal en deze binnenwei ligt vaak nog een bûtewei, waar sporadisch wat verspreide bewoning voorkwam. Vaak representeert deze bûtewei een oude nederzetting sas.

Binnen de agrarische veenontginningsdorpen ontstond aan het begin van de nieuwe tijd een gezoneerd cultuurlandschap. In de beekdalen trof men de hooilanden aan (mieden/maden), ontsloten door een onverharde miedweg, die lang in gemeenschappelijk gebruik waren in de vorm van een mienskar/hemrik. Op de overgang van de beekdalen en de dekzandruggen

Wegbeplanting in omgeving Zandhuizen

Landschapspark in Oranjewoud

lagen heidevelden, weilanden en soms ook bosjes. Rond de dorpen lagen meestal wei- en akkerlanden, vaak omgeven door een houtwal of singel. Ook tegenwoordig nog zijn deze houtwallen, die de opstreckende verkaveling volgen, beeldbepalend in de regio. Dit in tegenstelling tot de typische elzensingels in de Noordelijke Wouden. Aan de rand van het dorpsgebied lag een zogeheten leidijk die het restant van het hoogveen op en rond de waterscheiding van de beekdalen tegenhield. Aan de andere kant van die hoogveenrestanten begon meestal het dorpsgebied van een nederzetting die op een naburig beekdal was geënt.

In het oostelijke deel van de Zuidelijke Wouden bleven veel hoogvenen lange tijd onontgonnen. Samen met de hoogveenrestanten achter de leidijken van de dorpsgebieden, werden ze vanaf de late 16e eeuw door veencompagnieën systematisch ‘aan snee gebracht’. Om de gewonnen turf te kunnen verschepen, groef men compagnonsvaarten. Deze startten in plaatsen als Heerenveen en Gorredijk en werden, meestal over de waterscheiding van de beekdalen, door de tijd heen steeds verder in oostelijke en zuidoostelijke richting

verlengd. Er werden vrij veel schutsluizen, ook wel vallaten genoemd, geïnstalleerd om de hoogteverschillen in de vaarten te overbruggen.

Op deze voormalige hoogvenen kwam het veenkoloniale landschap tot ontwikkeling. De kenmerkende rechtlijnigheid van dit landschapstype komt onder meertot uitdrukking in de haaks op de compagnonsvaarten liggende wijken, waarlangs later vaak elzen groeiden. Tussen de wijken en dwarswijken kwam van oudsher kleinschalige, rationele blokverkaveling voor. De bewoning was vooral geënt op de hoofdvaarten. Dit is nog goed te zien tussen Waskemeer en Haulerwijk en rond het als beschermd dorpsgezicht aangewezen Ravenswoud.

Begin 19e eeuw werd de Opsterlandse Compagnonsvaart uiteindelijk doorgetrokken tot het toenmalige Hoog-Appelscha. Langs de vaart ontwikkelde zich Nieuw-Appelscha; een van de laatst gestichte typisch veenkoloniale Friese woonkernen. Het hoogveen was begin 20e eeuw bijna overal vergraven. Het Fochteloërveen bleef gespaard en biedt ons nog een

inkijkje in het natuurlijk veenlandschap dat ooit grote delen van de regio bedekte en typeerde.

Door het afgraven van het veen, en de aanwezigheid van arme zandgronden die weinig aantrekkelijk waren voor de meer intensieve agrarische bedrijfsvoering die haar intrede deed, lagen er in het gebied eind 19e eeuw veel heidevelden. Een aantal daarvan was door overbegrazing en het steken van heideplaggen in de eeuwen daarvoor al flink gaan stuiven. Het Aekingerzand, ook wel de Kale Duinen, bij Appelscha is daarvan een mooi voorbeeld. Ook in andere delen van de Zuidelijke Wouden pasten de arme heidegronden niet in het vooruitgangsideaal. Vooral onder aanvoering van Staatsbosbeheer werden zogeheten heideontginningen op touw gezet. Vrij veel heidegronden werden bebost (naaldbossen), ook rond de zandverstuivingen van het Aekingerzand. Andere voormalige heidegronden werden rationeel ontgonnen voor agrarisch gebruik, zoals het Voorwerkersveld (Siegerswoude) met zijn kaarsrechte wegen, strakke blokverkaveling en planmatige bebouwingsstructuren.

Bovenop het fundament van het agrarische veenontginningslandschap ontwikkelde zich in de 17e, 18e en 19e eeuw een aantal landgoederen. Vooral rond Beetsterzwaag, en oostelijk van Heerenveen, kwam een statig en bosrijk cultuurlandschap tot wasdom. Rond de deftige optrekjes werden eerst strakke, later vooral zwierige tuinen aangelegd. Het netwerk van wegen binnen het landschap van landgoederen bestond vooral uit rechte bomenlanen. In de omringende bossen van het landgoed werd de hakhoutcultuur een factor van belang. Op de iets nattere gronden in deze bossen legde men vaak een rabattenstructuur met greppels aan. Hierdoor konden daar ook boomsoorten als eiken groeien. In Oranjewoud en rond Beetsterzwaag en Bakkeveen is de sfeer van dit landgoederenlandschap nog goed te proeven. Oranjewoud is aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Bijzonder is ook het gebied van de Oost- en Westvierdeparten, tegen de Drentse grens aan. Dit maakte deel uit van het grondgebied van de Maatschappij van Weldadigheid; de organisatie die begin 19e eeuw vanuit een sociaal oogpunt vooral in Drenthe

Kerk Oldeberkoop (onderdeel van beschermd dorpsgezicht)

landbouwkolonies stichtte om de armoede in Nederland te bestrijden. De woeste heidegronden in dit gebied zijn ontgonnen en planmatig ingericht, meestal met orthogonale lijnen en beplanting. De bebouwing van de Oost- en Westvierdeparten concentreert zich langs een kaarsrechte weg. Alle onderdelen binnen de koloniën zijn in samenhang ontworpen. Als onderdeel van dit grotere geheel verwierf de Oostvierdeparten in 2021 de status van UNESCO Werelderfgoed.

Vanuit een vergelijkbaar gedachtegoed volgden er eind 19e en begin 20e eeuw op kleinere schaal vergelijkbare initiatieven. P.W. Jansen was initiator van de aankoop, ontginning en verpachting van woeste gronden onder Waskemeer. De planmatige ontginning is tegenwoordig bekend als het buurtschap Janssenstichting. Nabij Noordwolde nam de Stichting tot Verbetering van de Volkswoningbouw, ter vervanging van de vele plaggenhutten, het initiatief om tweeëntwintig woningen te bouwen. Naar de karakteristieke daken staat deze nederzetting ook wel bekend als het Rode Dorp. Beide gebieden zijn aangemerkt als gebied of gezicht met bijzondere waarde. Voor de stationsbuurt van Wolvega geldt hetzelfde.

Regiobrede kenmerken

De opstreckende verkaveling, vaak loodrecht op de beken gelegen, is het meest voorkomende verkavelingstype in de Zuidelijke Wouden. Naast strokenverkaveling komen er ook andere verkavelingspatronen voor, zoals rationele blokverkaveling op agrarische heideontginningen.

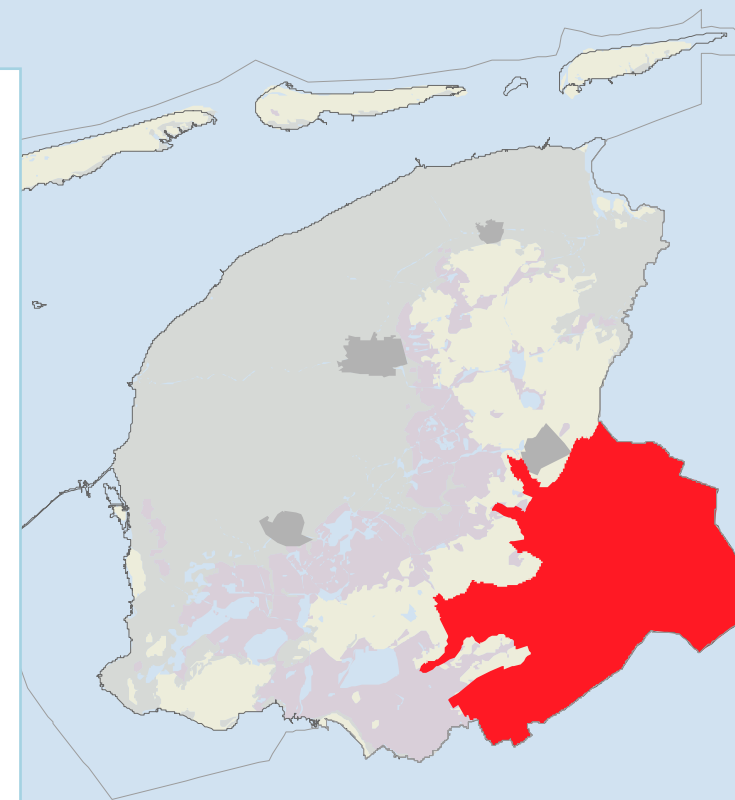
Hoewel het cultuurlandschap van de Zuidelijke Wouden minder besloten is als dat van de Noordelijke Wouden, komen er verhoudingsgewijs toch vrij veel opgaande elementen (boomvormers) voor. Denk aan houtwallen en kleinschalige bosjes. Van een groot, open landschap is bijna nergens sprake. De talrijke groenelementen rechtvaardigen dan ook de naam van dit cultuurlandschap.

Boerderijen (zie ook CHK boerderijplaatsen) vormen nog steeds de heersende bebouwingsvorm in het buitengebied. Meestal liggen ze langs een doorgaande weg. De structuur van veel huidige dorpen gaat terug op de lineaire nederzettingen die zich in de middeleeuwen, parallel aan de beken, ontwikkelden. Deze lintstructuren groeiden op vele plaatsen uit tot langgerekte, lineaire veenontginningsdorpen. Deze

Wat is in de Zuidelijke Wouden van provinciaal belang:

1. De opstreckend verkavelde, hogere en veelal langgerekte zandruggen met veel opgaand groen.
2. De beekdalen van De Lende, De Tsjonger en het Alddjip.
3. De Friese essenlandschappen.
4. De herkenbaarheid en beleefbaarheid van het reliëf en de bodemopbouw (natuurlijk en cultuurhistorisch), met de daaraan gerelateerde archeologie.
5. De langgerekte, lintvormige structuren van de hoogveenontginningen.
6. Het hoogveenrestant Fochteloërveen in samenhang met de hoogveenontginning van Ravenswoud.
7. De heideontginningsgebieden met hun blokvormige structuren, verkaveling en verspreid liggende bebouwing.
8. De landgoederen bij Oranjewoud en Beetsterzwaag.
9. Herkenbare kleinschalige en planmatige sociale ontginningscomplexen.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

ruimtelijke bebouwingsuitleg is bijvoorbeeld in dorpen als Terwispel, Nijeholtpade en Steggerda nog steeds leidend. De bebouwingslinten volgen het patroon van de dekzandruggen en beekdalen met hun overwegend noordoost/zuidwestelijke oriëntatie. De erven lagen van oudsher op strookvormige kavels die in hun opstrek soms nog vanaf de beek landinwaarts gevolgd kunnen worden. Veel van deze nederzettingen bezitten nog altijd een historische kerk met kerkhof, zoals in fusiedorp Wijnjewoude dat zelfs twee fraaie historische kerken telt. Het dorp Oldeberkoop is aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Naast natuurlijke waterlopen liggen er in de regio een aantal lange vaarten die verband houden met de verveningsgeschiedenis. Bovendien werd de Tsjonger in de 19e eeuw deels gekanaliseerd. Binnen het tracé van de vaarten liggen schutsluizen en bruggen. Langs de vaarten liggen hier en daar nog voormalige sluiswachterswoningen. Over de natuurlijke waterwegen liggen ook tillen (bruggen) die qua locatiekeuze soms vele eeuwen teruggaan.

Het gebied van de Zuidelijke Wouden kent enkele grote natuurclusters, waarvan het Drents-Friese Wold

en het Fochteloërveen sprekende voorbeelden zijn. Maar ook rond Bakkeveen en Beetsterzwaag valt er veel natuurschoon te bewonderen. Daarnaast liggen er in de beekdalen enkele natuurterreinen, waaronder de bloemrijke graslanden van de Haulerpolder en de verruigde petgatennatuur in de Lendevallei, ten oosten van Wolvega.

De natuurlijke ontstaanswijze van het landschap resulteerde in enkele bijzondere aardkundig waardevolle gebieden. Dit betreft Rotstergaast, de Tsjongervallei, Lendevallei-West en het gebied waarin de pingoruïnes liggen – Dobben Ooststellingwerf en Weststellingwerf, Opsterland en Heerenveen –, waarbij dobben ook hun oorsprong als uitblazingskom kunnen hebben. Ook de gebieden rond Appelscha en Bakkeveen zijn aardkundig waardevol, maar hier heeft ook menselijke activiteit de aardkundige sporen nagelaten door overbegrazing, waarbij stuifzanden ontstonden.

Wegbeplanting nabij Jistrum

Ad 1. De opstrekking verkavelde, hogere en veelal langgerekte zandruggen met veel opgaand groen.

Haaks op de beekdalen van De Lende, De Tsjonger, het Álddijp en De Ie liggen langgerekte hogere zandruggen. Vanwege de agrarische veenontginningen kennen ze een opstrekking verkaveling, met langs de kavels veel opgaand groen en kleinschalige akkers en bosjes. De bebouwing kende een typische lineaire rangschikking, ook wel bekend als lintbebouwing of nederzettingen. Dit contrasteert met de lager gelegen, veelal redelijk open beekdalen.

Het opgaande groen bestaat uit singels, houtwallen, kleinschalige bosjes en voormalige ikenhiemen. Ook de veelal langs een lint gelegen erven zijn overwegend groen, wat bijdraagt aan het groene karakter van het gebied. In deze zone kwamen later ook landgoederen tot ontwikkeling. De visuele relatie tussen de bebouwing en het open landschap van het beekdal wordt gedragen door zowel de opstrekking verkaveling als de groenstructuur.

ADVIES

- Behoud en versterk de opstrekking verkaveling en de daarmee samenhangende groenstructuur van houtwallen, singels, bosjes, boombeplantingen langs wegen, landgoederen en erfbeplantingen.
- Herstel en versterk de visuele relatie tussen de dorpen en het omringende landschap, door dichtslibben van de lintbebouwing tegen te gaan en door dichtgegroeide doorzichten weer te openen.
- Behoud het patroon (ritme, volume, kleur en oriëntatie) van de bebouwingslinten op de hogere ruggen. Belangrijk aandachtspunt is het behoud van de oriëntatie van de bebouwing en de soms aanwezige oriëntatiewisseling ten gevolge van de nog aanwezige middeleeuwse opstrek en de daaraan gekoppelde ontginninglinten.
- Stimuleer een meer organische ontwikkeling van grotere kernen en gebruik daarbij de landschaps- en verkavelingsstructuur als uitgangspunt.
- Stimuleer het doorontwikkelen van individuele erven (particulier opdrachtgeverschap) én bescheiden reeksen van (kleine) bebouwingsstructuren. Eventueel in de lengterichting van de landschapsstructuur.
- Stimuleer karakteristieke groene erfbeplantingen die mede het beeld van dit gebied bepalen.

Ad 2. De beekdalen van De Lende, De Tsjonger en het Âlddjip.

De beekdalen van De Lende, De Tsjonger en het Âlddjip zijn belangrijke dragers van het gebied. Ze hebben elk hun eigen karakteristiek, gerelateerd aan zowel de natuurlijke oorsprong, de volmiddel-eeuwse ontginningen, de verveningen, de latere kanalisatie en de huidige ingrepen ten behoeve van natuurontwikkeling.

Niet alleen de karakteristieken verschillen per beekdal, ook heeft elk beekdal zijn eigen verschijningsvorm in boven-, midden- en benedenloop. Leidend is echter de opstreckende verkaveling als gevolg van de agrarische veen-ontginningen en het eeuwenlange gebruik van de natte landerijen als open hooiland (maden/mieden).

- Bovenlopen: het verloop is veelal smal en kronkelend. Beperkte aanwezigheid van begeleidende landschapselementen.
- Middenlopen: lineaire open ruimtes rond de beken. Plaatselijk zeer besloten door bos- en of moerasvorming in voormalige veenderijen (petgaten). Natuurlijk beekarakter is veelal afwezig door de kanalisatie. Ook bebouwing is vrijwel afwezig.
- Benedenlopen: zie deelgebied Het Lage Midden.

Beekdal van het Âlddjip ter hoogte van Hemrikker Scharren

ADVIES

- Behoud, ontwikkel en versterk de eigen identiteit per beekdal en de verschillen in boven-, midden- en benedenloop.
- Behoud en herstel, indien mogelijk, het huidige lineaire karakter van de beekdalen als landschappelijke eenheid. Voeg geen bebouwing toe. Incidentele natuurlijke bosvorming (moerasstruweel) kan bijdragen aan de herkenbaarheid van het beekdal.
- Respecteer zowel de restanten van de natuurlijke beekloop als de gekanaliseerde delen en de daarbij behorende kunstwerken. Samen en in samenhang getuigen ze van een eeuwenlange economische en technische ontwikkeling.
- Versterk de beplanting op de hogere zandruggen als contrast met het open beekdal.
- Houd de opstreckende verkavelingsstructuur en historische begreppeling in het beekdal herkenbaar.

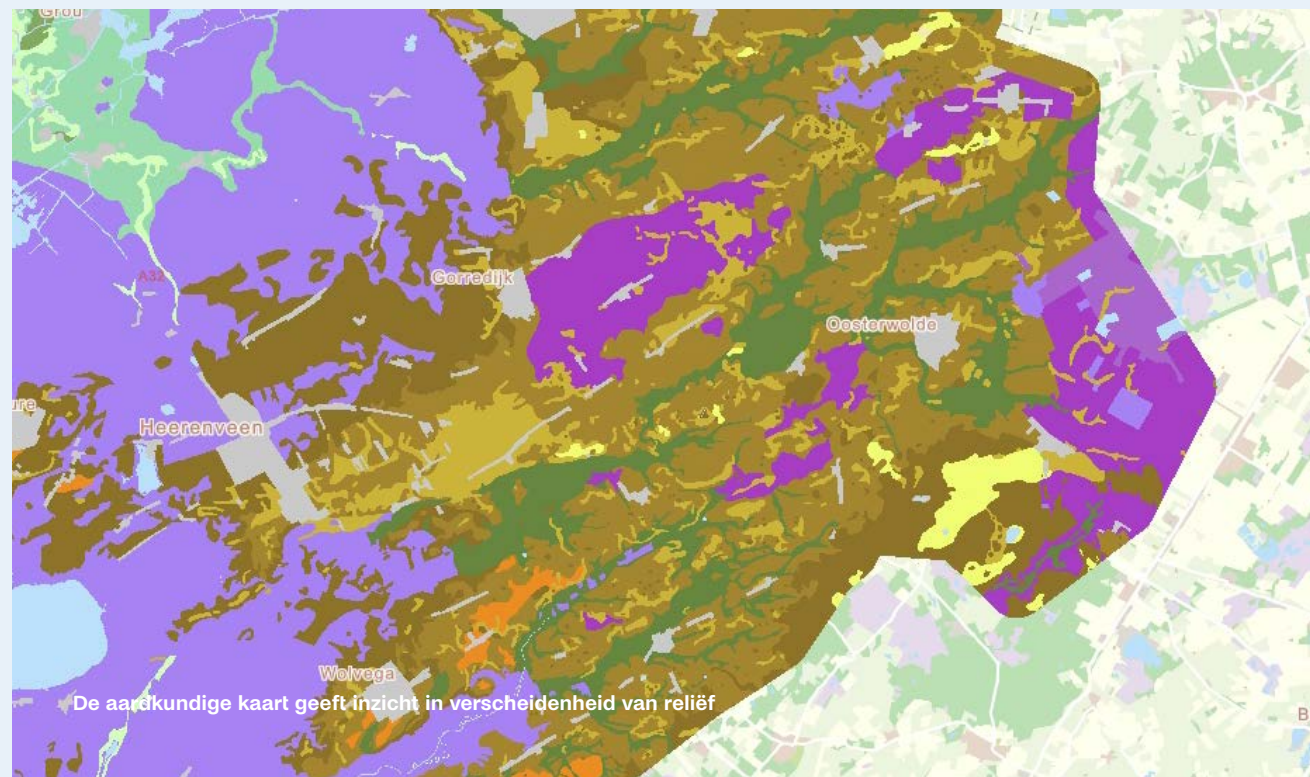
Nabij Zandhuizen is reliëf en openheid van de es herkenbaar

Ad 3. De Friese essenlandschappen.

De esstructuren in Zuidoost-Fryslân liggen op de hogere gronden (dekzandruggen) of op de dekzandkoppen in de beekdalen. Typerend is de onregelmatige verkavelingsstructuur, gerelateerd aan de hoogteligging en het tamelijk besloten landschap. Het wegenpatroon is meer kronkelig. Op enkele plekken ontstonden esdorpen met (bescheiden) brinkvormen. De bebouwing ligt meer verspreid en is overwegend kleinschalig.

ADVIES

- Respecteer het reliëf in de esgebieden. Dit reliëf is essentieel voor de beleving van de structuur (zie Top 10, nr. 5).
- Behoud de van de omgeving afwijkende esstructuur die wordt ondersteund door een onregelmatige, kleinschalige verkaveling, door verspreid liggende boerderijen en onregelmatig gelegen (zand)wegen rond de hogere bouwgronden (es).
- Benut de verkavelingsstructuur als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen.
- Waarborg de openheid van de es, ook als contrast met het meer besloten omringende landschap. Houd essen daarom vrij en open van verdere bebouwing, verbossing en grootschalige infrastructuur.
- Behoud de onverharde wegen om en over de es.
- Respecteer de unieke ‘Friese’ esdorpen (zie CHK, Nederzettingenvormen) en hun stedenbouwkundige structuur. Versterk daarbij kenmerkende bebouwingspatronen, met afwisseling in maat en schaal en het reliëf en de open ruimtes in en rond dorpen. Houd deze ook zichtbaar en beleefbaar. Het verwijderen van bos of bebouwing op plekken waar van oorsprong de es ligt, kan de leesbaarheid van het landschapstype versterken.
- Houd de afwijkende structuur t.o.v. de regelmatige, opstreckende verkaveling in de beekdalen helder door behoud van bochtige (zand)wegen en het versterken van begeleidende beplanting van die wegen en de typische verkavelingsstructuur.

Ad 4. De herkenbaarheid en beleefbaarheid van het reliëf en de bodemopbouw (natuurlijk en cultuurhistorisch), met de daaraan gerelateerde archeologie.

Het aardkundig reliëf (natuurlijk en cultuurhistorisch) bestaat uit keileem- en dekzandruggen, parallel hieraan gelegen beekdalen met zijtakken, verspreide pingoruïnes, uitblazingskommen en dobben, stuifzandgebieden, es-achtige structuren en de aan dit reliëf gerelateerde archeologie (vuursteenvindplaatsen en pingoruïnes).

ADVIES

- Behoud het natuurlijk en cultuurhistorisch reliëf en de bodemopbouw en ga egalisatie tegen. Dit geldt in het bijzonder voor de beekdalen van het Âlddjip, De Lende en De Tsjonger alsook de aardkundig waardevolle gebieden.
- Behoud de pingoruïnes. Ze vertellen veel over het toenmalige klimaat en de invloed van de mens op zijn natuurlijke omgeving. Hetzelfde geldt voor andere terreinen, zoals boerderijplaatsen. Streven is om deze onzichtbare waarden zo veel mogelijk in de bodem (in situ) te conserveren.

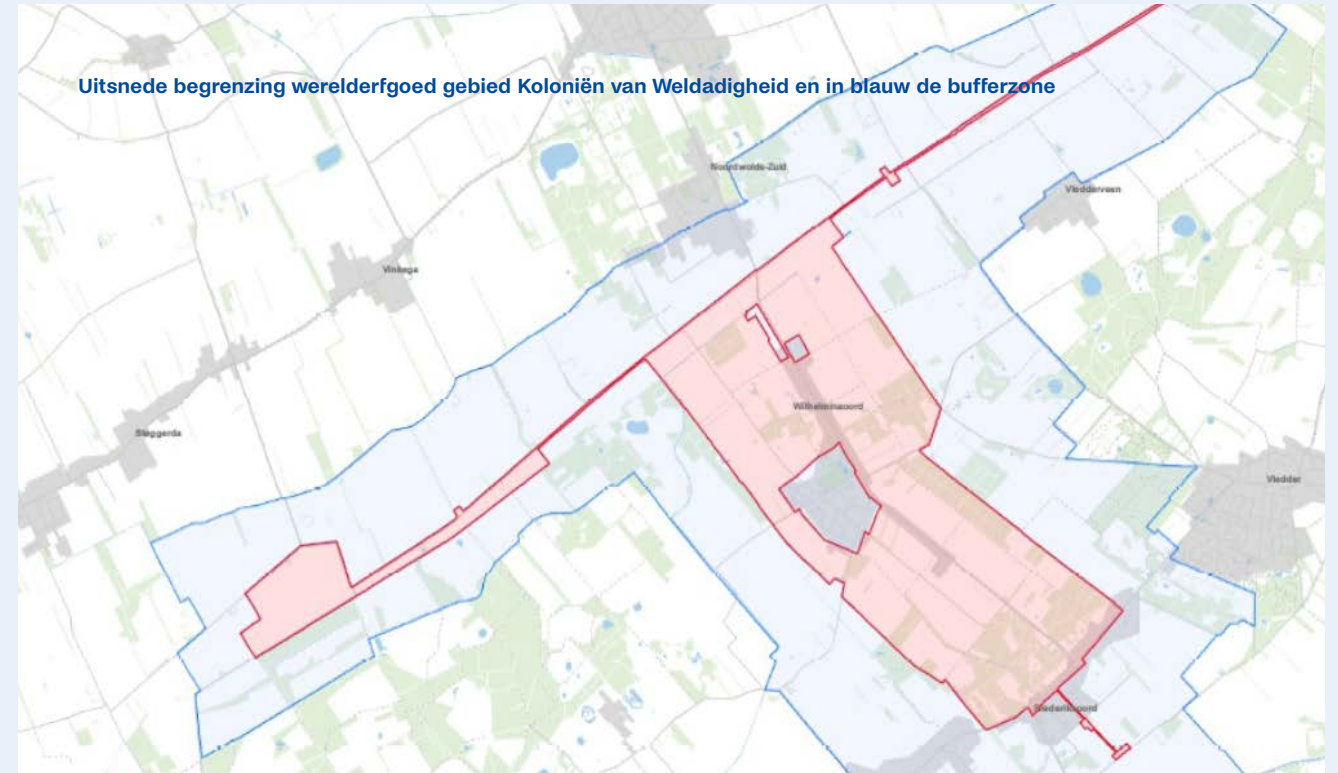

Ad 5. De langgerekte, lintvormige structuren van de hoogveenontginningen.

De compagnonsvaarten, die vanaf de 16e eeuw voor de turfwinning zijn gegraven, zijn bijzondere elementen binnen het intensieve systeem van vaarten en wijken. Hetzelfde geldt voor bijbehorende kunst- en bouwwerken als sluizen en dienstwoningen. Ze verwijzen naar de omvangrijke turfwinning in het gebied en getuigen van een betekenisvolle economische en maatschappelijke ontwikkeling. Onderdeel van deze structuur zijn de veelal direct naast de vaarten gelegen wegen en lintvormige verveningsdorpen en -buurtschappen. Ook de verdere lintvormige bebouwing in het veenkoloniale landschap behoort hiertoe.

ADVIES

- Behoud, versterk en ontwikkel het overwegend open karakter van de hoogveenontginningen, zodat het onderscheid tussen dichte bebouwingslinten (zie CHK, Nederzettingenvormen) en strakke vaarten en wijken helder blijft of wordt.
- Behoud het strakke, lineaire karakter van de vaarten en van de bijhorende - nog resterende - kunstwerken en dienstwoningen in hun karakteristieke verschijningsvorm.
- Handhaaf het contrast tussen het open landbouwgebied en de gesloten bospercelen.
- Behoud en versterk de planmatige structuur, die wordt gedragen door laanbeplantingen, oude padenstructuren en de strak omkaderde boscomplexen (passend in de blokverkaveling).

Ad 7. Heideontginningsgebieden met blokvormige structuren, verkaveling en verspreid liggende bebouwing.

De heideontginningen van de Zuidelijke Wouden liggen op de hogere ruggen en in de overgangen naar het Fochteloërveen en het Drents-Friese Wold. Kenmerkend is de afwisseling tussen het besloten gebied en de half open landbouwgebieden waar houtwallen en houtsingels de perceelsgrenzen van de opstreckende tot blokvormige kavels markeren. Hier en daar nog voorzien van kenmerkende kleine niveauverschillen door de ontginningsactiviteiten.

ADVIES

- Behoud en, indien wenselijk, versterk de karakteristieken bij ontwikkelingen. Voorkom dus verdichtingen ter plekke van nog aanwezige bebouwingspatronen.
- Behoud en versterk de specifieke identiteit van Ravenswoud (beschermd dorpsgezicht) en Oost- en Westvierdeparten (Werelderfgoed).

Ad 8. De landgoederen bij Oranjewoud, Beetsterzwaag en Bakkeveen.

Landgoederen zijn bijzondere toevoegingen aan het cultuurlandschap. De interne structuur van zo'n landgoed is altijd gerelateerd aan het omringende landschap waarvan de structuur wordt bepaald door de lijn van bebouwing, de infrastructuur, de open ruimten, de zichtlijnen, de groenelementen en de al bestaande verkavelingsstructuur. Landgoed en omringend landschap beïnvloeden elkaar wederzijds. Het uitzicht over open velden, de ligging aan water of bos als rugdekking, bijzondere groene aanleg en veelal markante gebouwen creëren een sterke samenhang.

Een aantal landgoederen is aangewezen als rijksmonument of maakt deel uit van een van rijkswege beschermd dorpsgezicht (denk aan Oranjewoud).

ADVIES

- Respecteer en versterk de structuur van landgoederen in alle onderdelen, alsook de visuele en ruimtelijke relatie tussen het landgoed en het omringende landschap: landgoederenbiotoop (zie Top 10, nr. 10).

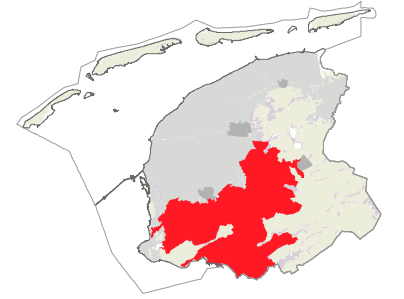
Ad 9. Herkenbare kleinschalige en planmatige sociale ontginningscomplexen.

In de Zuidelijke Wouden liggen bijzondere ensembles die qua landschappelijke inrichting sterk verweven zijn met de ordening en verschijningsvorm van de bebouwing. Het gaat hierbij om zowel kleinschalige negentiende en begin twintigste eeuwse ontginningen die gekoppeld zijn aan eenvoudige vormen van woningbouw, als om grootschalige inrichtingen en navenante gebouwen en gebouweeksen. Denk daarbij in het bijzonder aan de planmatige aanleg van de Oost- en Westvierdeparten, behorend tot de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (UNESCO Werelderfgoed Kolonie van Weldadigheid), het Rode Dorp en de diverse ontginningen van de Janssenstichting.

ADVIES

- Respecteer de kleinschaligheid, de eenvoud en de soberheid van de sociale woningbouw door nieuwe ontwikkelingen te laten aansluiten op de maat en schaal van deze gebieden en bebouwingen.
- Respecteer bij uitbreiding de oorspronkelijke massa van kleine woningen, waarbij de uitbreiding in verhouding staat tot de schaal van de oorspronkelijke woning.
- Bescherm de bijzondere ensembles van landschappelijke inrichting en bebouwing zodanig dat de functionele en visuele samenhang en ontwikkeling goed afleesbaar zijn. De ligging van deze bebouwing is volgens een bepaald stramien en ritmiek bepaald. Bij nieuwbouw dient de structuur - stramien en ritmiek - samen met de infrastructuur en de erfindeling en het bijbehorend groen gerespecteerd te worden.
- Ontwikkel met respect voor de karakteristieke traditionele, eenvoudige bouwwijze, waarbij de kern wordt gevormd door:
 - kleinschaligheid en eenheid.
 - toepassing van kenmerkende materialen, zoals rode strengpers baksteen.
 - ruimte voor zelfvoorziening in de vorm van eigen moestuin, eenvoudige berging, geitenweide.
- Respecteer de planmatige aanleg van de kolonie van de Oost- en Westvierdeparten, als onderdeel van het grotere geheel van de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (UNESCO Werelderfgoed). Hiertoe behoren het behouden en versterken van de orthogonale structuur, gedragen door laanbeplantingen, de oude padenstructuren, de strak omkaderde boscomplexen (passend in de blokverkaveling) en de daarin geordende bebouwing.

Het Lage Midden

Gebiedsafbakening

Het Lage Midden, ook wel het veenweidegebied genoemd, is zoals de naam al aangeeft het lage middendeel van Friesland. Het wordt omarmd door hogere gronden - zoals de stuwwallen van Gaasterlân in het zuiden en de zandgronden van de Zuidelijke Wouden in het oosten - en de kleigronden van Westergo in het noordwesten. Het overgrote deel van het gebied ligt onder Normaal Amsterdams Peil (NAP). De lage ligging bepaalde in belangrijke mate de landschapshistorie van de regio (zie CHK, Landschapstypenkaart). Op basis van latere, cultuurhistorische ontwikkelingen kan Het Lage Midden in twee deelgebieden worden opgesplitst:

- Het Merengebied: het westelijke, zuidwestelijke en noordelijke deel met de beeldbepalende hoge dichtheid aan meren, poelen en plassen.
- De Veenpolders: het oostelijke en zuidoostelijke deel waar vanaf de 19e eeuw op stelselmatige wijze veenpolders zijn aangelegd.

De veenpolders hadden tot halverwege de 18e eeuw een min of meer vergelijkbare landschapsgeschiedenis als de rest van Het Lage Midden. Dit geheel raakte in de loop van het Holoceen bedekt onder een dik veenpakket dat met zogeheten hoogveenkoepels enkele meters boven het maaiveld kon uittorenen. Met terugwerkende kracht wordt dit natuurlijke hoogveenlandschap ook weleens het Hege Midden genoemd.

In de volle middeleeuwen (11e - 12e eeuw) werd gestart met grootschalige agrarische veenontginningen. Ze vonden vooral plaats stroomafwaarts langs de grotere veenrivieren. Men groef daarbij haaks op deze riviertjes sloten in het veen. Op het ontgonnen land werd tijdelijk akkerbouw bedreven. Het ruimtelijke gevolg was een patroon van opstreckende kavels, haaks op de veenrivieren (zie CHK, Verkaveling). Vanaf de ontginningsbasis (veenrivier) tot aan de grens van een aanpalend ontginningsblok is de verkavelingsrichting regelmatig. Nederzettingen vormden vaak een lint langs dezelfde rechtlijnige (water)wegstructuur. Zo ontstonden lintbebouwingen of wegdorpen.

In de kleizone langs de rivier De Boarn, tussen Akkrum en Aldeboarn, en bij Britsum komt van oudsher ook onregelmatige blokverkaveling voor. Met soms nog zichtbare prielen en riviergeulen. De dorpen zijn hier, anders dan de agrarische veenontginningsdorpen, op terpen gesticht.

Na de agrarische veenontginningen brak een onstuimige periode aan. Door ontwatering en veenoxidatie daalde het maaiveld snel en konden de akkers op het ontgonnen hoogveen niet langer worden bewerkt. Gevolg was ook dat het gebied extra kwetsbaar werd voor stormvloeden en opstuwend binnenwater. Ook slibde de Middelsee dicht, wat de afwatering plaatselijk extra bemoeilijkte.

Het Merengebied (Lege Mieden)

In de periode na de veenontginningen konden in de laaggelegen veengebieden kruispunten van sloten of vaarten gemakkelijk uitwaaien tot kleine veenmeren. Wanneer de oevers van deze poelen door golfslag verder afkalfden, ontstonden grotere meren zoals het Hegemer Mar. Ook ontstonden er veenmeren door lokale veenwinning of grote veenbranden, zoals het 'Brandemar' in Oldelamer. Bijzondere landschapspatronen uit deze onstuimige tijd zijn de opstreckende kavels die aan weerszijden van de meren en poelen op elkaar aansluiten.

Op de grootschalige vernatting van het cultuurlandschap werd gereageerd met de aanleg van vaarten en dijken, zoals de Oude en Nieuwe Slachte en de Leppedyk. Ook verschenen er enkele hempolders - met bijbehorende hemdijken om het opstuwende binnenwater te keren - die in het noorden grensden aan die van Westergo. Mooi voorbeeld is de hempolder van Oudega-Heeg, waar de opstreckende verkaveling van de agrarische veenontginningen gehandhaafd bleef. Op plekken waar de vernatting te problematisch werd, zijn hele dorpen en kerkhoven verdwenen of opgegeven.

Laag land en watergemaal (Hissermar)

Veenplassen bij Earnewâld

Wat resteerde was een kletsnat cultuurlandschap waar het wassende boezemwater nooit ver weg was. Door de aanwezigheid van veel hooilanden (mieden), wordt de regio ook wel het Lege Mieden genoemd. Wellicht was dat ook de oorspronkelijke naam van het gebied.

Butlân

Lange tijd liep een groot deel van het cultuurlandschap ‘s winters regelmatig onder water. Hier lagen de extensief benutte hooilanden in onbedijkte boezemlanden of zomerpolders. Dit zogeheten bûtlân lag doorgaans ver van de dorpskernen af en was praktisch alleen in de zomermaanden begaanbaar. Het meeste bûtlân was louter over het water bereikbaar, behalve in het oostelijke deel van het Lage Midden waar enkele hooiwegen lagen.

Bijzondere hooilandvegetaties, zoals dotterbloem- en blauwgraslanden, waren ooit alom aanwezig in deze onbewoonde gebieden. Vandaag de dag zijn boezemlanden en zomerpolders met hooilandvegetaties nog vindbaar in onder andere het Nationaal Park de Alde Feanen. Ook de blaugerzen nabij Akmarijp vormen een mooi en biodivers relict.

Sommige landerijen in het bûtlân kenden een vorm van miedenverkaveling. Daarbij werden de strookvormige,

greppelrijke percelen – stammend uit de agrarische veenontginningen – in kleine compartimenten opgeknipt. Vaak gebeurde dat met het oog op een betere ontwatering. Deze verkavelingsvorm is hier en daar nog zichtbaar, bijvoorbeeld op de landerijen tussen de Terkaplester Poelen en Akkrum.

Winterpolders

De dorpen in het gebied lagen vaak langs kades of nabij polderdijken van winterpolders. Het winterpolder-landschap vormde het zogeheten binlân. De winterpolders konden krachtiger worden bemalen dan de zomerpolders (butlân), maar toch kwam het geregeld voor dat het boezemwater de winterpolders grotendeels blank zette. In de opstrek van de boerderijen lag dicht bij de woning vaak de finne, het meest intensief benutte stuk weiland. Hier lag ook vaak een jister, een omheinde melkplek.

Verder van de boerderij af, maar nog wel binnen de winterpolder, lagen meestal meer extensief benutte weilanden en soms ook hooilanden. De landerijen in de winterpolders kenden veelal een fijnmazig greppelpatroon (greppelland). Vandaag de dag is dat op diverse plekken nog goed zichtbaar, bijvoorbeeld op hoogtebeelden van de gronden net boven Aldeboarn.

Achter de winterpolderdijken, ver van de dorpen, begon het eerder genoemde bûtlân. Vooral in de 19e en het begin van de 20e eeuw namen de inpolderingen in het bûtlân toe. Daarbij ontstonden eerst zomerpolders, later voornamelijk winterpolders en grotere boezemwaterschappen.

De Veenpolders

Alle grote Friese veenpolders liggen in het oostelijke en zuidoostelijke deel van het Lage Midden. Vanaf het midden van de 18e eeuw won men in deze contreien op grote schaal turf. Voornamelijk door het turf onder de waterspiegel op te baggeren met een baggerbeugel, om het vervolgens op legakkers of zetwallen te laten drogen. Deze veenwinningmethode staat ook wel bekend als de Gieterse verveningsmethode. De kenmerkende ruimtelijke weerslag van deze natte verveningspraktijken zijn de veenderijen: bedijkte petgatencomplexen met afwisselend legakkers en petgaten. Dergelijke complexen vindt men nog in natuurgebieden zoals de Rottige Meente en De Deelen. Laatstgenoemd gebied is aangemerkt als een aardkundig waardevol gebied. Door een combinatie van golfwerking en de soms te intensieve inzet van de methodiek, waarbij een enkele keer ook legakkers werden verveend, ontstonden plaatselijk heuse veenplassen. Het Nanneviid en de

Alde Feanen zijn voorbeelden van dit soort waterrijke cultuurlandschappen.

De veenderijen maakten het cultuurlandschap ongeschikt voor landbouw. Ook konden ze door de vorming van veenplassen voor extra waterproblemen zorgen. Om die reden werd halverwege de 19e eeuw door de overheid besloten de veenderijen in te polderen door er ringvaarten en ringdijken omheen te leggen. Watermolens, en later gemalen, maakten een toenemend aantal verveende gronden weer geschikt voor de landbouw. Dit deels drooggemalen en heringerichte landschap wordt het veenpolderlandschap genoemd. De verkaveling bleef overwegend opstrekkend strookvormig, maar kreeg soms een extra fijnmazig slotenpatroon. Sprekende voorbeelden zijn de Haskerveenpolder, de Sint Johannesgaasterveenpolder, de Veenpolder van Echten en de vele veenpolders in de omgeving van Nij Beets.

Vergezicht op IJlst

Regiobrede kenmerken

Het Lage Midden is een bijzonder waterrijk gebied dat in de loop der tijd grotendeels is omgevormd tot een polderlandschap. Veel landschapselementen zijn relictten van de strijd tegen het water, zoals de dijken en de vaarwegen waarbij het meer recent gegraven Prinses Margrietkanaal het gehele gebied doorsnijdt. Andere opvallende elementen in het landschap zijn de gemalen, de poldermolens, de windmotoren en de opstreckende kavelsloten. Ook de vele meren, poelen, opvaarten en kanalen bepalen het beeld van de regio.

De bebouwing concentreerde zich grotendeels rond vaarten en dijken. Het gebied telt nog een aantal vaartdorpen, zoals Broek, Oppenhuizen/Uitwellingerga en Hommerts/Jutrijp. De regio kent verder een aantal beschermde dorpsgezichten: Grou, Aldeboarn, Heeg, Woudsend en Langweer. De bebouwingsstructuur van Heeg, met onder andere kapiteinshuizen, is mede gevormd door de internationale palinghandel - onder meer op Londen - die hier floreerde van de 17e t/m begin 20e eeuw. Ook zijn er (zie CHK) gebieden en gezichten met bijzondere waarden, zoals polder De Kikkert bij Lemmer en het verveningsgebied rond De Scheene tussen Munnekeburen en Nijetrijne.

De historische boerderijen die nog in het gebied te vinden zijn, zijn kleiner dan die in de kleigebieden. De erven vormen groene eilandjes in het uitgestrekte veenweidegebied. Samen met de aanwezige waterstructuur, vormen enkele monumentale zuivelfabrieken de erfenis van de regionale veeteeltgeschiedenis.

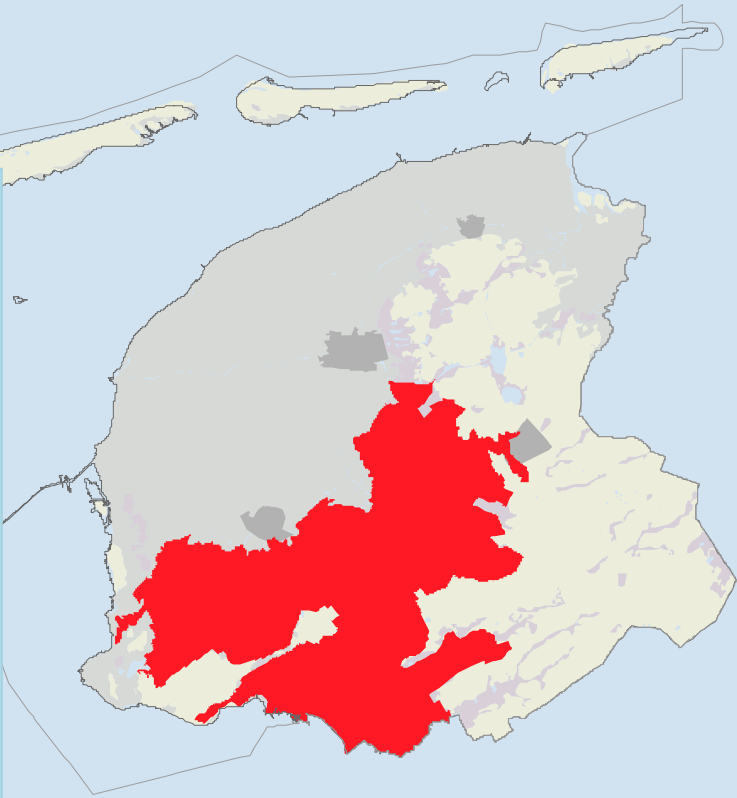
De kerkdichtheid in het Lage Midden is iets lager dan op de klei. Vooral in het zuidelijke deel van de regio verving men kerken op een gegeven moment door klokkenstoelen.

Watersport en waterrecreatie namen in de 20e eeuw een grote vlucht in het gebied. De bevaarbaarheid van de vele vaarroutes werd verbeterd, zodat er een omvangrijk vaarnetwerk ontstond. Het skûtsjesilen en andere wateractiviteiten behoren inmiddels tot het regionale DNA.

Wat is in het Lage Midden van provinciaal belang:

- 1. Het veenweidegebied met zijn opstreckende verkaveling, lineaire nederzettingen en de openheid, ook van de omvangrijke, open watervlaktes in het merengebied.
- 2. De veenpolders, met hun samenhang van ontginning, ontwatering, verkaveling, veenderijen, polderdijken, vaarten en bebouwingspatroon.
- 3. Het watersysteem van meren en binnen- en boezemwateren zoals veenrivieren, (veen)vaarten, dorpsvaarten, opvaarten, ringvaarten en latere kanalen.
- 4. Het systeem en patroon van (voormalige) zee-, hem-, ring-, polder- en rivierdijken.
- 5. De variatie in verschijningsvorm van de benedenlopen in de beekdalen.
- 6. De verspreid liggende bebouwing.
- 7. De nederzettingen, gerelateerd aan de ontginningsgeschiedenis van het landschap en met een sterke relatie met het water.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Verkavelingsstructuur en waterbeheer bij gemaal Echten

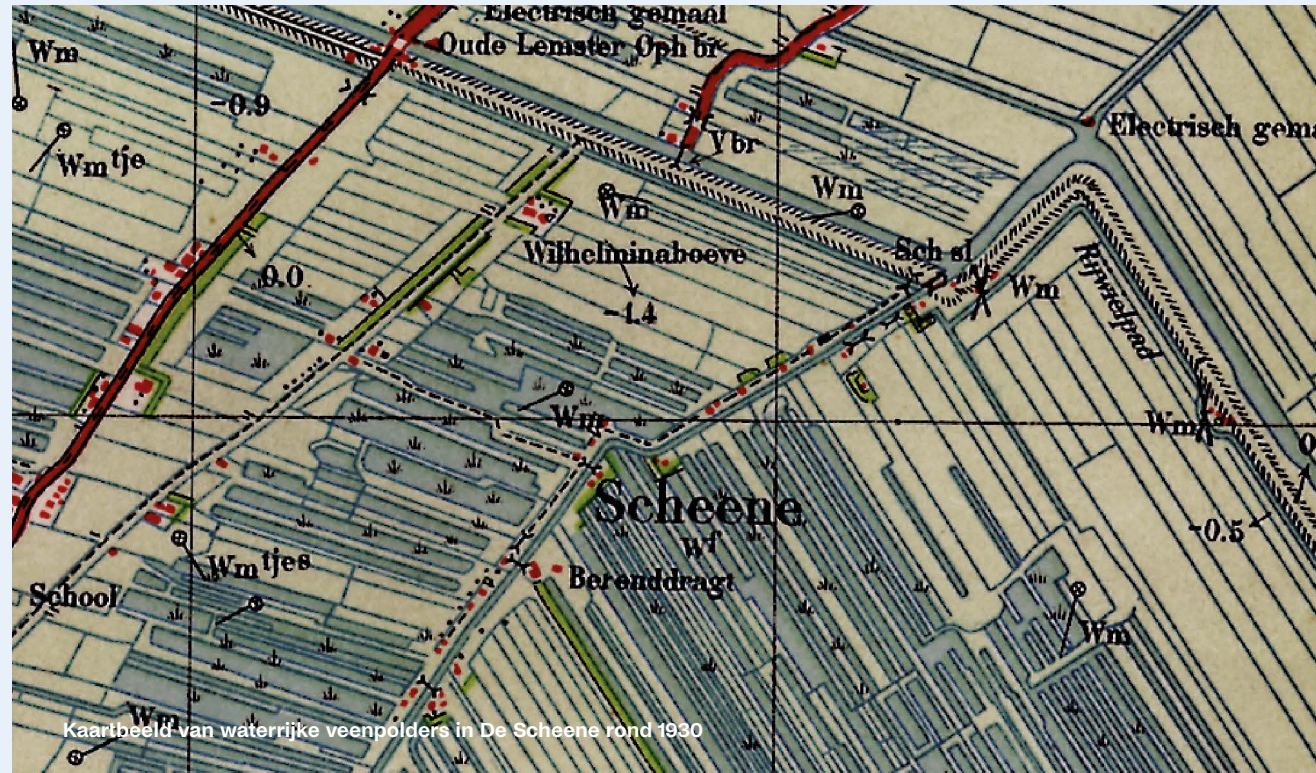
Ad 1. Het veenweidegebied met zijn opstrekkende verkaveling, lineaire nederzettingen en de openheid, ook van de omvangrijke, open watervlaktes in het merengebied.

Het Lage Midden kent, op de overgang van klei naar veen, overwegend opstrekkende verkavelingspatronen vanaf veelal historische waterlopen en vroeg middeleeuwse ontginningen. In het merengebied loopt de verkavelingsrichting aan de ene oever meestal door aan de andere oever, aangezien de meeste meren na de ontginning ontstonden. Het leidde tot een omvangrijk systeem van winterpolders, zomerpolders en boezemland (bûtlân).

Uniek in (inter)nationaal opzicht zijn de Friese meren. Niet alleen in aantal en omvang, maar ook doordat ze op één waterpeil (Friese boezem) onderling zijn verbonden via vaarten en kanalen. Daarmee dragen ze in belangrijke mate bij aan de openheid van het gebied.

ADVIES

- Gebruik bij ruimtelijke ontwikkelingen de verkavelingsstructuur als onderlegger.
- Houd rekening met de oorspronkelijke verkavelingsrichting en de lange lijnen van opstrek bij eventuele natuurontwikkeling, schaalvergroting in de landbouw en de inrichting van het waterbeheer.
- Stimuleer de instandhouding van het typerende greppelland en de specifieke vegetaties (dotterbloemenhooiland, blauwgrasland etc).
- Houd de meeroevers, en hun verband met de watervlaktes, open en beleefbaar.
 - Dit geldt in het bijzonder voor het Tsjûkemar, waar verdichting van de meeroevers in de vorm van nieuwe bebouwing en bos voorkomen moet worden.
 - Als er beplanting nodig is, kies dan voor natuurlijke rietvegetatie langs de oevers en op eilandjes; voorkom grootschalige bosontwikkeling.
- Houd de oevers openbaar en toegankelijk om de openheid te kunnen beleven en ervaren. Herstel de openbaarheid en toegankelijkheid zoveel mogelijk waar die ontbreken.
- Laat nieuwe (watersport)ontwikkelingen en voorzieningen zoveel mogelijk aansluiten bij de bestaande, historische watersportkernen.
 - Streef daarbij naar behoud en gebruik van de eigen identiteit.
 - Nieuw en oud versterken elkaar en concurreren niet met elkaar.

Kaartbeeld van waterrijke veenpolders in De Scheene rond 1930

Ad 2. De veenpolders, met hun samenhang van ontginning, ontwatering, verkaveling, veenderijen, polderdijken, vaarten en bebouwingspatroon

Veenpolders waar de samenhang tussen ontginning, ontwatering, verkaveling, polderdijken, veenderijen, vaarten en bebouwingspatroon nog goed zichtbaar is, zijn van groot provinciaal belang. Ze liggen vooral in het oostelijk en zuidoostelijk deel van het Lage Midden. Een mooi voorbeeld is de Haskerveenpolder die werd aangelegd in de periode van de wederopbouw.

Vanwege de sterke inklinking van de bodem krijgen de veenpolders de komende decennia te maken met functieveranderingen die waarschijnlijk van invloed zijn op de inrichting.

ADVIES

- De begrenzing van de veenpolders en de richting van de verkaveling - veelal opstrekkend en soms waaivormig - is leidend bij nieuwe ontwikkelingen en dient zichtbaar te blijven.
- Respecteer de functioneel samenhangende onderdelen van veenpolders, zoals de polderdijken, de ringsloten, de ringvaarten, de verkaveling, de bebouwingslinten en het wegenpatroon (met boombeplanting), en ook de nog resterende veenderijen met petgaten, legakkers en rietlanden (bijvoorbeeld de Alde Feanen en De Deelen).
- Beschouw veenpolders als functionele eenheden en leidt ruimtelijke veranderingen binnen deze polders in goede banen.
- Behoud de openheid van het laagveengebied, met bijbehorend watererfgoed en bebouwing, zoveel mogelijk tijdens de transitie die het gebied vermoedelijk zal ondergaan.

Woudsend nauw verbonden aan het water

Ad 3. Het watersysteem van meren en binnen- en boezemwateren, zoals veenrivieren, (veen)vaarten, dorpsvaarten, opvaarten, ringvaarten en latere kanalen.

Fryslân - en het Lage Midden in het bijzonder - beschikt over een karakteristiek, uitgebreid en wijdivertakt watersysteem van veenrivieren, meren, poelen, vaarten, kanalen, ringsloten en -vaarten.

ADVIES

- Behoud het even belangrijke als karakteristieke watersysteem, met bevaarbaarheid en beleefbaarheid als belangrijke aandachtspunten (zie Top 10, onder 3).
- Benut het bestaande waterstelsel bij nieuwe ontwikkelingen.
- Uitbreiding en versterking van het waterstelsel is goed, mits het bestaande stelsel daardoor niet buiten gebruik raakt.
- Voorkom dat verbindende vaarwegen buiten gebruik of onherkenbaar raken.
- Behoud het watererfgoed en maak het waar mogelijk beter zichtbaar. Denk daarbij aan de veenrivieren, de historische waterlopen, de oude sluisjes, de gemalen, de molens, de kades en de bruggen die onderdeel vormen van de ontginningsbasis en de verkavelingsstructuur. Streef bij civieltechnische werken (sluizen, gemalen, bruggen e.d.) naar identiteitsversterkende vormgeving, in plaats van standaardbouw.

Pikedyk onderdeel van hemdijken

Ad 4. Het systeem en patroon van (voormalige) zee-, hem-, ring-, polder- en rivierdijken.

Dijken zijn ook in dit deelgebied essentiële patronen in het landschap en tekenen de strijd tegen water en het gebruik van land.

ADVIES

- Volg het advies zoals genoemd in de Top 10 (nr. 4) over het provinciale dijkstelsel.
- Behoud de (voormalige) zee-, hem-, ring-, polder- en rivierdijken en verbind deze met andere opgaven en ontwikkelingen, zoals biodiversiteit en toerisme en recreatie.
- Benader de dijken met een waterkerende functie als een ontwerpogave. Maak bij dijkversterking een zorgvuldige afweging tussen de (historische) kenmerken van de dijk en de toekomstbestendigheid en functionaliteit.

De benedenloop van de Tsjonger bij Schoterzijl

Ad 5. De variatie in verschijningsvorm van de benedenlopen van de beekdalen.

De benedenlopen van De Lende, De Tsjonger/Kuunder en het Âlddjip (de Boarn) zijn onderdeel van het grotere systeem van veenrivieren en beekdalen. En mede daarom van groot provinciaal belang.

ADVIES

- Behoud de relatieve openheid in de beekdalen, waarbij enige verdichting in de vorm van moerasstruweel kan bijdragen aan het karakter van de benedenloop.
- Houd de beekloop, het beekdal en de oeverwallen - met soms nog bestaande bebouwing - afzonderlijk en als ensemble herkenbaar in het landschap. Nieuwe bebouwing en verdichting door hoge of boomvormende beplanting is in de beekdalen ongewenst.
- Respecteer de ontwikkelingen van beken en beekdalen door ze zichtbaar te houden, inclusief de karakteristieke rivierdijken en de gekanaliseerde delen.
- Respecteer bij noodzakelijke (hydrologische) ingrepen zowel het oorspronkelijk beloop als de gekanaliseerde delen van de beek.

Klokkestoel, boerderij en erfbeplanting in Akmarijp

Ad 6. Verspreid liggende bebouwing.

Voorals boerderijen liggen als groene eilanden – dikwijls voorzien van boomsingels – in de open ruimte. Daarbij meestal gekoppeld aan een ontginningslint. De vele kerken, kerkhoven en boerenerven kennen een lange historie en/of liggen op een (huis)terp. De nabij boerderijen gebouwde woningen boden (land)arbeiders veelal onderdak.

In de jongere veenpolders is de bebouwingstypologie (uiteraard) van recentere datum, denk hierbij aan de wederopbouwboerderijen. Andere, markante bebouwing in het buitengebied kent haar oorsprong in handel en nijverheid (bijv. korenmolens) of ontstond uit meer civieltechnische behoeften. Denk aan watermolens, bruggen, sluizen, gemalen en transformatorhuisjes.

ADVIES

- Ga zorgvuldig om met kenmerkende erven en gebouwen in het buitengebied, in het bijzonder met beschermde monumenten en karakteristieke panden.
- Houd het reliëf van de huisterpen zichtbaar.
- Zorg bij aanpassingen van bijvoorbeeld boerenerven dat de ontwikkeling aansluit bij de bestaande bebouwing en beplanting. De Nije Pleats-methode kan daarbij als vorm van omgevingstafel behulpzaam zijn.
- Beplant boerenerven in het open landschap als puntverdichtingen om het erf te markeren.

Openbaar groen en wandelpad langs Pikmeer bij Grou

Ad 7. De nederzettingen, gerelateerd aan de ontginningsgeschiedenis van het landschap en een sterke relatie met het water.

Het gebied kent overwegend lineaire dorpen langs wegen, vaarten, meeroevers en dijken die zich vanuit de agrarische veenontginningen overwegend haaks op de opstreckende verkaveling ontwikkelden (zie CHK, Nederzettingvormen). Er is een duidelijke gerichtheid op het water en de openbare oevers. De open ruimte tussen de bebouwing en open ruimtes in de dorpen zorgen voor verankering in het landschap.

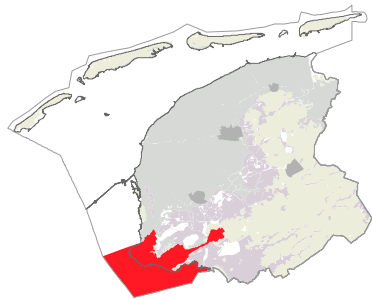
ADVIES

- Genoemde dorpen en hun structuur zijn zeer typerend voor het gebied.
- Handhaaf de open loop- en zichtlijnen tussen de bebouwingslinten en het open water of ontwikkel deze verder. Respecteer en versterk daarbij het historische, op het transport over water georiënteerde, bebouwingslint.
- Behoud en versterk de specifieke identiteit van beschermde dorpsgezichten zoals die van Grou, Aldeboarn, Heeg, Woudsend en Langweer en een aantal gebieden en gezichten met bijzondere waarden zoals polder De Kikkert bij Lemmer en het verveningsgebied rond De Scheene tussen Munnekeburen en Nijetrijne.
- Versterk de waterfronten en openbare oevers langs vaarten en meren en de bijbehorende watergerichtheid van de bebouwing en de openbare ruimte.
- Behoud en zo mogelijk versterk de open ruimte tussen dorpspercelen. De ruimte tussen de bebouwde percelen is bepalend voor het voortbestaan van de relatie tussen dorp en omgeving (landschap en wateroppervlak) en voor behoud van 'lucht' in dorp en stad.
- De opstreckende verkaveling en het watersysteem vormen de vertrekpunten bij ruimtelijke inrichting. Houd bij nieuwe ontwikkelingen rekening met de ontginningsbasis. Laat nieuwe bebouwing aansluiten bij het lint. Of laat die er dwars op staan wanneer de landschappelijke onderlegger daar aanleiding toe geeft, zoals bij een overgang in de verkavelingsrichting of bij een kruising van wegen en/of water.
- Stimuleer nieuwe gebouwfuncties met behoud van de oorspronkelijke vorm en ligging in het veenontginningslandschap.

Rijsterbos

Gaasterlân

Gebiedsafbakening

Het in het zuidwesten van Fryslân gelegen Gaasterlân vormt door zijn reliëfrijke karakter een bijzonder cultuurlandschap binnen de provincie. Het gebied grenst in het noordwesten aan Westergo, in het noorden en noordoosten aan het Lage Midden en in het zuiden aan het IJsselmeer. Naast het kerngebied rond dorpen als Sondel en Oudemirdum, kent de regio een hoge, oostelijke uitloper richting Sint Nicolaasga en Joure. Ook de uiterste zuidwesthoek van de provincie wordt tot het gebied gerekend. Met Balk, Koudum en Stavoren als grootste bewoningskernen.

Op basis van landschappelijke (zie CHK, Landschapstypenkaart) en cultuurhistorische verschillen kan Gaasterlân in de volgende drie subregio's worden onderverdeeld:

- Centraal Gaasterlân: de eigenlijke stuwwalkern plus de oostelijke, zandige uitloper.
- Kleigebied Gaasterlân: het westelijk gelegen kleigebied met klei-op-veengronden en vele droogmakerijen.
- De IJsselmeerkust: gedeelte met de kliffen en havenstad Stavoren.

Centraal Gaasterlân

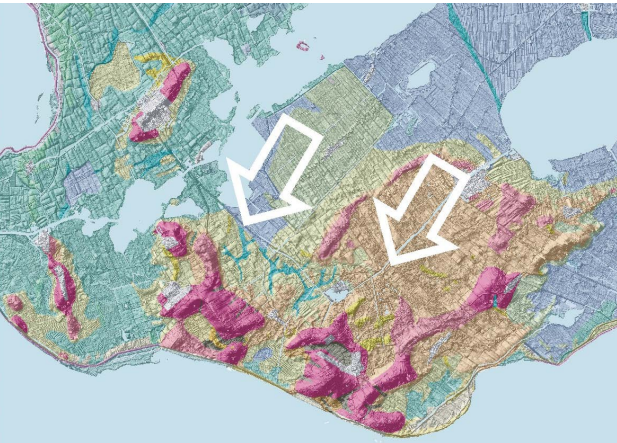
Het kerngebied van Gaasterlân ligt op een in de voorlaatste ijstijd gevormde stuwwal. Een ijstong stuwde hier sedimenten op in de vorm van een soort halve maan. Iets noordelijker, ter hoogte van hedendaagse meren als De Fluezien, schuurde het gletsjerijs de bodem juist uit. Later in dezelfde ijstijd breidde het landijs zich uit tot ongeveer Midden-Nederland. Hierdoor werd de Gaasterlânse stuwwal overreden en daarmee iets afgevlakt.

Tijdens de laatste ijstijd werd, vooral tijdens de koudste episoden, veel sediment verplaatst. Zo werd op de stuwwallen dekzand afgezet. Datzelfde dekzand maakte vooral in het noordelijke deel van Gaasterlân de hoogteverschillen kleiner.

Het centrale deel van Gaasterlân heeft de vorm van een licht gekantelde schotel waarvan de zuidrand hoger ligt (ca. +12,5 NAP) dan de noordrand (ca. + 3,5 NAP). Deze (noord)westelijk gerichte helling van het terrein maakt dat de afwatering naar het noordwesten plaatsvindt. Het ontstane macroreliëf van keileemruggen en glooiend dekzand is voor Friese begrippen uniek.

De vondst van een neolithische steenkist laat zien dat de Gaasterlânse hoogten in fases van de prehistorie al werden bevolkt. Het cultuurlandschap begint vanaf de middeleeuwen echter vorm te krijgen. De huidige dorpen op de Gaasterlânse stuwwal stammen uit deze periode. Aanvankelijk waren dit overigens slechts esgehuchten.

Sommige van die gehuchten kenden een duidelijk gezoneerd agrarisch cultuurlandschap, geënt op het macroreliëf. Op de flank van de stuwwal lagen de escomplexen van Friese esdorpen als Oudemirdum, Sondel en Nijemirdum. Iets lager op die flank lagen volgens Drentse terminologie de lineaire esnederzettingen. Op de stuwwal zelf lag het veld, dat lange tijd voornamelijk uit heide bestond. Samen vormen ze het Fries essenlandschap.

De rode delen tonen de stuwwallen (hoogtekaart)

Omgeving van Oudemirdum

Haventje van Laaksum

Op de lager gelegen gronden lagen doorgaans de wei- en hooilanden. Sondel heeft een vrij duidelijke (lineaire) lintbebouwing, terwijl een dorp als Bakhuizen een meer gegroepeerde bebouwing kent. In dorpen als Oudemirdum zijn nog brinkachtige ruimtes te vinden, zoals in de Drentse esdorpen. De verkavelingstructuur (zie CHK, Verkaveling) van Harich en Balk wijkt weer geheel af. Haaks op de helling van de stuwwal is het grondgebied verdeeld in opstreckende kavels.

Vanaf de 17e eeuw bebosten grootgrondbezitters de heidevelden. In de 19e eeuw was onder andere de grietmanfamilie Van Zwinderen ijverig aan het planten. Zij lieten onder andere Bos Elfbergen en het Jolderenbos aanplanten. Een deel van het bos - voor een betere ontwatering aangelegd op rabatten - werd benut voor de eikenhakhoutcultuur. Er ontstonden ook buitenplaatsen, omzoomd door wandelbossen. Met als bekendste exemplaar het Rijsterbos. Waar aanvankelijk alleen een geometrische tuin het landgoed sierde, werd deze in de 19e eeuw uitgebreid met een wandelbos in landschapsstijl. Deze landgoederenzone kent nog vrij veel bomenlanen.

Oostelijk Gaasterlân

Ten oosten van Gaasterlân loopt het zandlandschap vanaf Wijckel via betrekkelijk smalle, langwerpige

hoogten door tot aan Joure. Sloten, Tjerkgaast, en het van oudsher katholieke dorp Sint Nicolaasga, liggen ook op dit tracé. Van oudsher rekent men Tjerkgaast, Sint Nicolaasga en Westermeer (Joure) tot de agrarische veenontginningen. De dorpen kennen dan ook een opstreckende verkaveling. Doordat het veen door de veenontginningen verdween, kwamen de karakteristieke zandeilanden - gaasten - bloot te liggen. Deze stevige ondergrond maakte dat er in Joure en Sint-Nicolaasga eveneens landgoederen, bossen, singels en lanen zijn aangelegd. Zo herbergt Joure nog de bekende buitenplaats Heremastate en ligt ten noorden van Sint-Nicolaasga een bosrijk gebied met oude landgoed bebossingen.

Kleigebied Gaasterlân

Het zuidwestelijke deel van Gaasterlân was lange tijd grotendeels bedekt met veen. De veenvorming nam zulke proporties aan dat het zelfs de flanken van de stuwwal in centraal Gaasterlân opklom. Aansluitend op de agrarische veenontginningen van het Lage Midden zijn in de 10e of 11e eeuw ook delen van het Gaasterlânse veen in cultuur gebracht. Opstreckende verkavelingstructuren zijn/waren zichtbaar tussen Koudum en Molkwerum, te Wijckel, Tjerkgaast en Sint Nicolaasga. In het zuidwestelijke deel van de regio werden deze ontginningen weldra met een laag zeeklei bedekt.

De bewoning in dit deelgebied was van oudsher geënt op natuurlijke hoogten. Zo liggen Warns en Koudum op keileemophogingen die door laagten zijn afgesneden van het centrale stuwwalgebied. Rond deze dorpen kwam een esachtige bouwlandverkaveling voor.

In de laagten rond de ophogingen domineerde de kleiweide. Deze zone kende een behoorlijk lage bewoningsdichtheid. Het was ook lange tijd rijk aan meren. Gedurende de 17e, 18e en 19e eeuw zijn veel van deze meren drooggelegd. Denk aan de droogmakerijen Noorder- en Zuidermeerpolder ten oosten van Stavoren en de Haanmeerpolder ten noordwesten van Koudum. Deze polders liggen laag, zijn deels omgeven door restanten van een ringdijk en hebben vaak een strakke polderverkaveling. Via vaarten staat dit deelgebied in contact met de meren van het Lage Midden.

IJsselmeerkust Gaasterlân

Gaasterlân staat bekend om de kliffen die door eeuwenlange erosie door het water van de Zuiderzee scherp zijn afgetekend. Ze waren onderdeel van het agrarisch cultuurlandschap. Boven op sommige kliffen lagen bijvoorbeeld tûnwallen; een typische perceelscheiding en veekering voor stuwwalgebieden in Noord-Nederland.

De kustzone van Gaasterlân kent naast de klifkusten ook lagere delen met (voormalige) vissersplaatsjes als Molkwerum en Laaksum. De bekendste kunstplaats is havenstad Stavoren met haar roemruchte middeleeuwse verleden waarin onder andere een in zee verdwenen klooster en het Hanzeverbond een rol speelden.

Door de ligging aan de Zuiderzee kende de kustzone een maritieme cultuur. Stavoren en Molkwerum hadden een zeehaven en waren meer gericht op andere Zuiderzeeplaatsen dan op het achterland. Ondanks het belang van de visserij, had Laaksum lange tijd geen eigen haven. Begin 20e eeuw kwam deze er alsnog.

De Zuiderzee zorgde door de eeuwen heen voor een sterke kusterosie. Zo kwam Stavoren bijvoorbeeld op een soort kaap te liggen en vormde zich tussen Molkwerum en Hindeloopen een baai. De voormalige Zuiderzeedijk moest kustzone en achterland beschermen tegen golfslag en hoogwater. Dijkspuiten en houten paalrestanten herinneren nog aan de fasegewijze ophoging en bijwerking van deze zeedijk. Het dijktracé wordt onderbroken, of omgeleid, bij de klifkusten die voldoende natuurlijke bescherming bieden. Ook vlucht-/jollenhavens herinneren nog aan het Zuiderzeeverleden.

Omgeving van Oudemirdum

Woudagemaal (werelderfgoed)

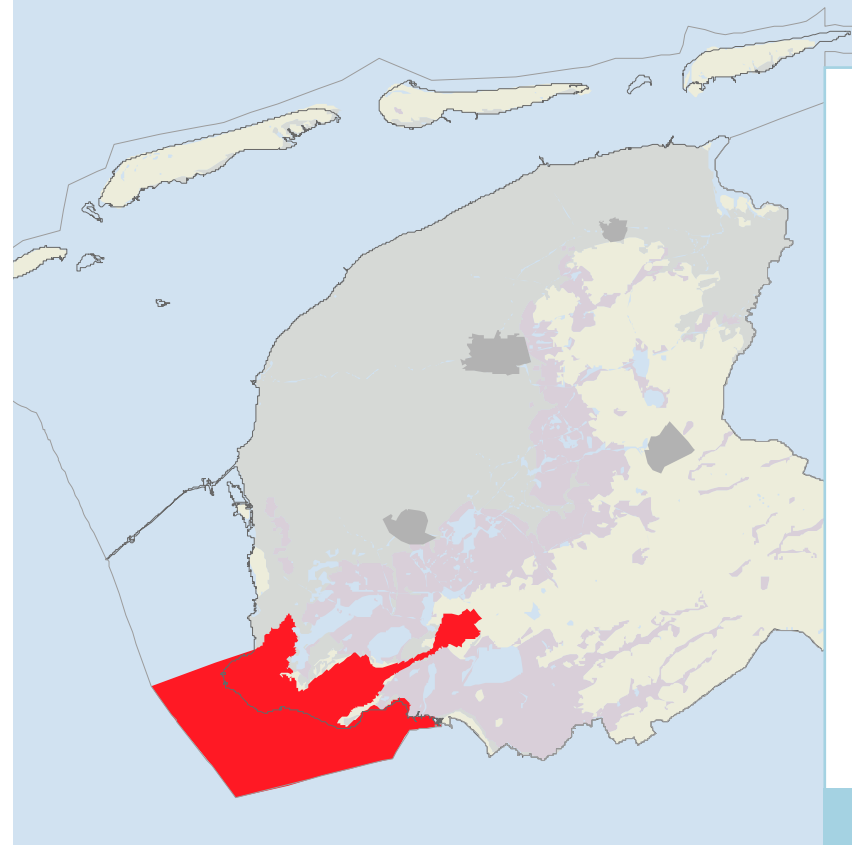
Door de aanleg van de Afsluitdijk, en het ontstaan van het IJsselmeer, vielen zandplaten als de Mokkebank droog. Dit buitendijkse gebied is tegenwoordig een natuurreservaat. Na de afsluiting van de Zuiderzee nam de recreatiesector een grote vlucht langs de Gaasterlânse kust. In 1966 werd het J.L. Hooglandgemaal in Stavoren geopend, dat de functie van boezemgemaal van het Woudagemaal overnam.

Regiobrede kenmerken

Het macoreliëf speelde een belangrijke rol bij de inrichting van het Gaasterlânse landschap. Glooiingen, klifkusten, strandwallen en laagten maken dit deel van Fryslân tot het gebied met de meest geprononceerde hoogteverschillen. Het bosrijke hooggelegen centrale deel contrasteert fraai met met het meer open, laaggelegen landschap van de stuwwallaagtes en het kleigebied. Gaasterlân en de IJsselmeerkust zijn aangemerkt als aardkundig waardevolle gebieden.

De opkomst van de recreatie, begin 20ste eeuw, zorgde voor een sterke ontwikkeling van het toerisme in het gebied. Dat leidde tot de bouw van hotels, villa's, vakantiewoningen en de aanleg van (jacht)havens.

Gaasterlân telt met Stavoren en Sloten twee steden. Balk en Joure zijn vrij grote bewoningskernen. Sloten en Balk zijn tevens beschermde stads- en dorpsgezichten.

Wat is in het deelgebied Gaasterlân van provinciaal belang:

1. Het reliëf van stuwwallen en dekzandruggen (gaasten), met als verbijzondering de kliffen en de cultuurhistorische túnwallen.
2. De groenstructuur op de hogere zandgronden met grotere en kleinere boscomplexen, houtwallen en overig opgaand groen.
3. De vanaf de flanken van de stuwwal gelegen overgangen naar de open veenweidegebieden, klei-op-veengebieden, droogmakerijen en meren.
4. Het Friese essenlandschap en esdorpen.
5. De nederzettingsstructuur met lintbebouwing, en een aantal grotere plaatsen zoals Joure, Stavoren en Sloten..
6. De dooradering met natuurlijke en gegraven watergangen.
7. De IJsselmeerkust met kliffen, dijken en vissers- en havenplaatsen.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Mirnserklif

Ad 1. Het reliëf bepaalt door stuwwallen en dekzandruggen (gaasten), met als verbijzondering de kliffen en de cultuurhistorische túnwallen.

De hogere zandruggen (gaasten) worden gevormd door stuwwallen, keileem- en dekzandruggen. De overgang van de hogere, beboste gronden van Gaasterlân naar het open IJsselmeer- en merengebied kent voor Friese begrippen forse niveauverschillen. Enkele stuifzandgebiedjes, ontstaan op de intussen verdwenen heide en strandwallen langs de IJsselmeerkust, vormen een specifiek reliëf. Hetzelfde geldt voor de uit graszoden bestaande túnwallen (omgeving Oudemirdum) die vroeger fungeerden als perceelsscheiding en veekering. De drie klifkusten aan de rand van het IJsselmeer zijn voor Nederland bovendien uniek.

ADVIES

- Behoud en versterk het grootschalig reliëf en de kliffen, zodat het contrast tussen de hoge, besloten stuwwal en het IJsselmeer- en merengebied beleefbaar blijft.
- Het landschap van Gaasterlân heeft een specifieke schaal, waarin de maten van massa en ruimte in balans zijn. Respecteer deze balans om de karakteristieken van dit landschapstype in stand en herkenbaar te houden.
- Behoud en versterk het kleinschaliger natuurlijke en cultuurhistorische reliëf, in het bijzonder de aardkundig waardevolle gebieden en de karakteristieke túnwallen, zodat het verhaal van het gebied beleefbaar blijft.

Bosaanleg in omgeving Oudemirdum (foto: Harrie Dijkstra)

Ad 2. De groenstructuur met grotere en kleinere boscomplexen en overig opgaand groen.

Op de hogere ruggen, en in oostelijk Gaasterlân, liggen diverse boscomplexen. Sommige daarvan behoren of behoorden tot een landgoed, waarvan de bijbehorende bebouwing deels nog aanwezig is. Deze (voormalige) landgoederen zijn herkenbaar aan karakteristieke onderdelen als lanen, zichtassen, paden en watergangen. De condities waren ook gunstig voor vestiging van enkele boomkwekerijen, zoals nabij Wijckel. Verder valt op dat er relatief veel groen is in de vorm van lanen, singels, boomwallen, wegbeplantingen en groene erven.

ADVIES

- Behoud de grotere en kleinere boscomplexen en (voormalige) landgoederen met formele/bijzondere aanleg, inclusief alle karakteristieke onderdelen zoals lanen, zichtassen, paden, rabatstructuren en watergangen.
- Benut het karakter om waar mogelijk extra groen aan te planten.

Ad 3. De vanaf de flanken van de stuwwal gelegen open veenweidegebieden, droogmakerijen en meren.

Vanaf de flanken van de stuwwallen zijn de veenweidegebieden, de droogmakerijen en de meren te ervaren. Omgekeerd geldt hetzelfde. Belangrijk hierbij is de afwisseling van open en gesloten landschappen.

ADVIES

- Behoud en versterk de open graslanden in de overgang van de IJsselmeerkust naar de hoger gelegen Gaasterlânse landgoederen en bossen.
- Behoud en versterk het zicht vanaf de stuwwal op het merengebied en het IJsselmeer zoveel mogelijk door het open te houden, zodat het contrast tussen de hoge, besloten stuwwal en het lager gelegen open merengebied beleefbaar blijft.
- Voorkom grootschalige ontwikkelingen in het klei-op-veengebied. De ruimtes zijn namelijk te beperkt om deze te (ver)dragen.
- Houd de droogmakerijen en hun ringdijken herkenbaar en beleefbaar.

Ad 4. Het Friese essenlandschap en esdorpen.

De es-achtige structuren bij Oudemirdum, Sondel, Bakhuizen, Hemelum en Oudemirdum (zie CHK, Nederzettingenvormen) onderscheiden zich van soortgelijke structuren elders in Nederland. Deze voormalige, kleinschalige akkercomplexen met een dikkere voedselrijke bovengrond, liggen overwegend op de hoogste delen van de stuwwallen (gaasten). Kenmerkend, en bijzonder, zijn de bolle ligging en het open karakter van de essen in samenhang met de bebouwing langs of om de es. Typerend is ook de onregelmatige verkaveling. In de esdorpen komen ook kleinschalige bosjes en houtwallen langs perceelsranden of rond de es voor.

ADVIES

- Respecteer het reliëf in de esgebieden. Dit reliëf is essentieel voor de beleving van de structuur (zie Top 10, nr. 5) en de herkenbaarheid daarvan.
- Behoud de van de omgeving afwijkende esstructuur, die wordt ondersteund door een onregelmatige kleinschalige verkaveling en verspreid geplaatste boerderijen. Houd de afwijkende structuur ten opzichte van de regelmatige opstreckende verkaveling helder. Benut de verkavelingsstructuur als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen.
- Waarborg de openheid van de es, ook als contrast met het meer besloten omringende landschap. Houd de essen dan ook vrij van verdere bebouwing, verbossing en grootschalige infrastructuur.
- Behoud onverharde wegen om en over de es.
- Respecteer unieke 'Friese' esdorpen en hun stedenbouwkundige structuur. Versterk daarbij het reliëf, de open ruimtes in en rond dorpen en kenmerkende bebouwingspatronen met afwisseling in maat en schaal. Houd deze ook zichtbaar en beleefbaar. Het verwijderen van bos of bebouwing op plekken waar van oorsprong de es ligt, kan de leesbaarheid van het landschapstype versterken.

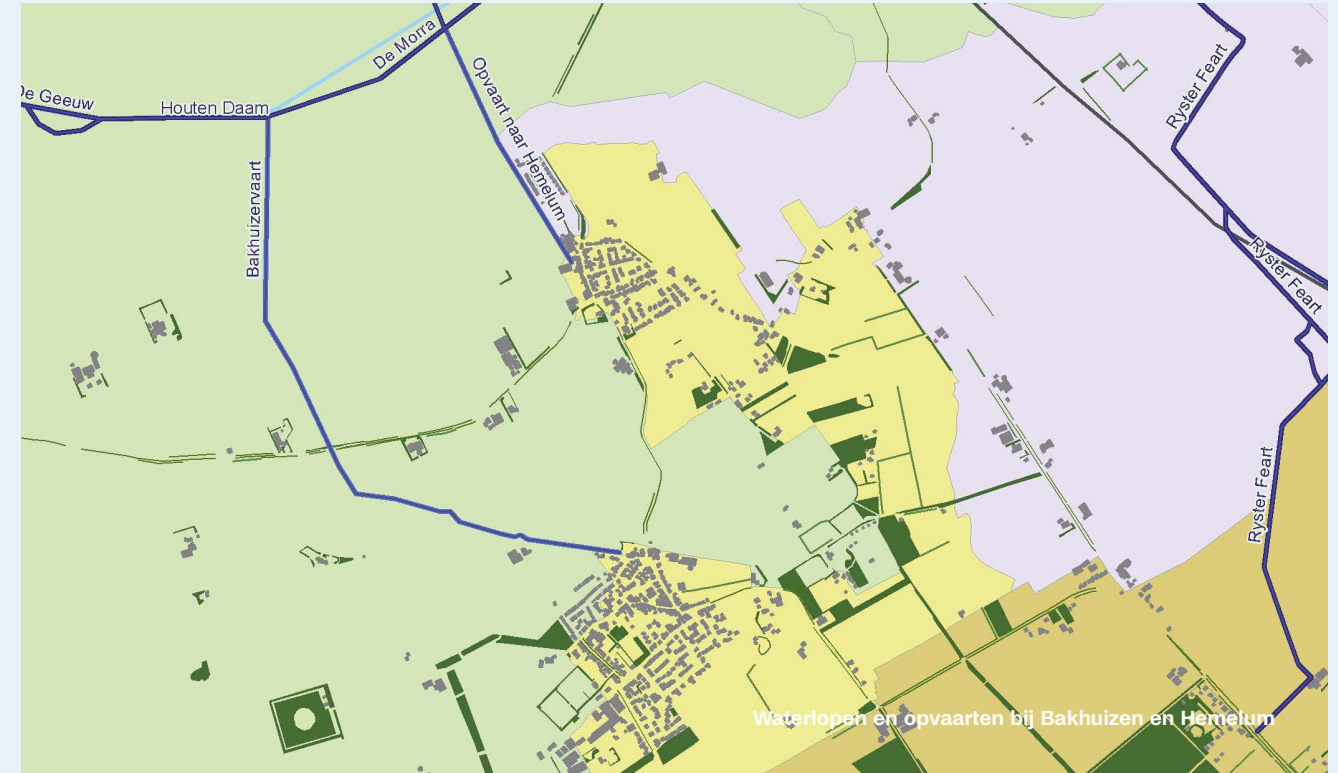
Ad 5. De nederzettingsstructuur met lintbebouwing, vlekken en de stad Sloten.

Naast de hiervoor genoemde esdorpen wordt de nederzettingsstructuur in het gebied gevormd door:

- Lintbebouwing in de vorm van wegdorpen op de gaasten en vaartdorpen in het veenweidegebied. Op de smallere gaasten, zoals bij Koudum en Warns, is de lintbebouwing meer lineair dan op de bredere gaasten met meer verspreide bebouwing of onregelmatiger linten.
- Weg- en vaartdorpen, die zich ontwikkelden tot vlekken, en de stad Sloten (zie CHK, Nederzettingvormen).

ADVIES

- Versterk kenmerkende bebouwingspatronen - met afwisseling in maat en schaal -, het reliëf en de open ruimtes in en rond de dorpen. En houd deze ook zichtbaar en beleefbaar.
- Behoud en versterk historische vlekken zoals Balk, met de bebouwing langs De Luts, Joure en de stad Sloten.

Ad 6. De dooradering met natuurlijke en gegraven watergangen.

Denk hierbij zowel aan oude waterlopen die de meren verbinden, als aan gegraven kanalen zoals de dijkvaarten en De Luts. Plaatselijk leidde dit tot de ontwikkeling van strategische vestigingsplaatsen, zoals Balk en vooral ook Sloten.

ADVIES

- Behoud de aanwezige vaarten en geef ze, indien nodig, een nieuwe functie. Beleefbaarheid en bevaarbaarheid zijn belangrijke aandachtspunten.
- Respecteer het beloop zoveel mogelijk.
- Houd oorspronkelijke eigenschappen herkenbaar en gebruik ze als basis bij mogelijke, nieuwe ontwikkelingen.

Bakens bij Stavoren

Ad 7. De IJsselmeerkust met kliffen, dijken en vissers- en havenplaatsen

De Gaasterlânse kliffen verbeelden de ontstaansgeschiedenis van het gebied op tastbare en illustratieve wijze en zijn uniek voor Nederland. Samen met de aangelegde dijklichamen (zie CHK: Dijken) zijn ze belangrijk als waterkering. De Gaasterlânse kust omvat behalve kliffen ook havenplaatsen en enkele vluchthaventjes en buitendijkse natuurgebieden.

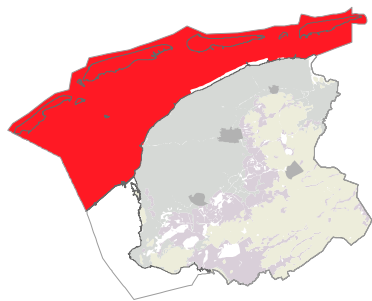
ADVIES

- Voorkom ingrepen in de klifkusten. Dat geldt ook voor de directe omgeving van de kliffen.
- Houd het contrast tussen de grote, open watervlakte van het IJsselmeer en de klifkust en het glooiende landschap van Gaasterlân helder door op strategische punten het directe contact van de klif - en het achterland - met het open water te behouden.
- Houd de oude kustzone in direct contact met de voormalige Zuiderzee. Houd het groene dijklichaam ook vrij van bebouwing en/of beplanting. Ontwikkelingen die het contact met het IJsselmeer verstoren zijn ongewenst. Versterk waar nodig het karakter (groen, strak, leeg) van het dijklichaam en volg het advies over het provinciale dijkensysteem (zie Top 10, nr4).
- Voorkom verruiging en verbossing in de bestaande rietzones zodat elementen als palenrijen en vluchthavens zicht- en beleefbaar blijven.
- Behoud en versterk de kustplaatsen en beschermde stads- en dorpsgezichten. Dat geldt in het bijzonder voor plekken als Laaksum, met het haventje, Molkwerum en de voormalige vestingstad Stavoren. Respecteer bij ontwikkelingen in de havens de bestaande (monumentale) havenonderdelen.

Strand op Terschelling

Waddengebied

Gebiedsafbakening

Het Waddengebied is het grootste aaneengesloten natuurgebied van Nederland, tevens UNESCO Werelderfgoed. In het zuiden wordt het gebied begrensd door de kwelders van het vasteland en de zeedijk die Westergo, het Bildt en Oostergo tegen de Waddenzee beschermt. Aan de noordzijde bakenen de Noordzeestranden van de eilanden en de buitendelta's het gebied af. Daartussenin ligt een cultuur- en natuurlandschap van bewoonde eilanden en slikkerige wadplaten met geulen.

Het Waddengebied kan op verschillende manieren worden onderverdeeld. Redenerend vanuit het cultuurlandschap (zie CHK, Landschapstypenkaart) is die onderverdeling als volgt gemaakt:

- Noordzeekustgebied: de stranden, de duinen en de tussen de eilanden gelegen buitendelta's.
- Eilandpolders: de oude dorpspolders zuidwaarts van de binnenduinrand plus de inmiddels grotendeels ingedijkte eilandkwelders.
- De Wadden: de Wadden met haar zandplaten en geulen, inclusief de daarmee verbonden havens.

Noordzeekustgebied

Het Waddengebied kent een aantal hoogdynamische landschappen die door de eeuwen heen constant

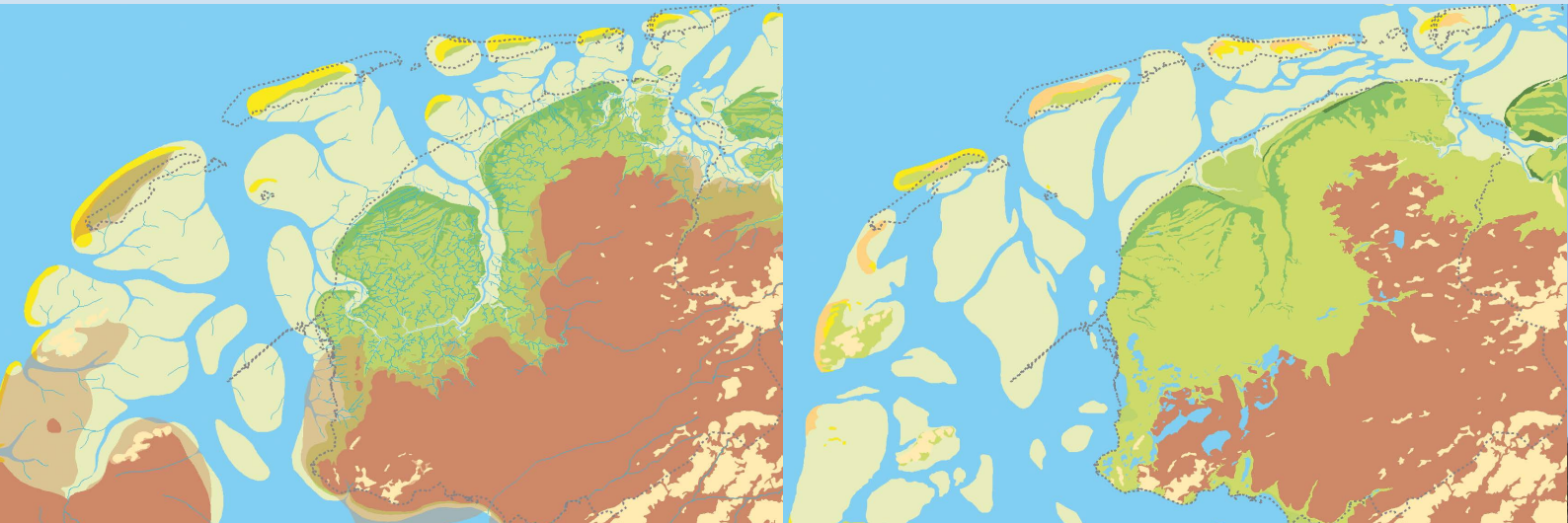
in beweging zijn geweest. Natuurlijke krachten als getijstromen, golfslag en wind boetsen het gebied in belangrijke mate. Dat is goed te merken in het Noordzeekustgebied dat wordt gevormd door de stranden, de duinen, een stukje Noordzee en de tussen de eilanden gelegen buitendelta's. De duinen vormen de belangrijkste verdedigingslinie die de achterliggende dorpsgebieden beschermen tegen het watergeweld vanuit de Noordzee.

De duinen zijn voormalige strandwallen met door de wind veroorzaakte hoogten en laagten. De oudste duincomplexen liggen het verst landinwaarts. De jongste duinen, met hun spaarzame helmgrasbegroeiing, vormen samen het strand de zeereep.

Toen de meeste Waddeneilanden in de middeleeuwen bewoond raakten, werden de stranden en duinen onderdeel van het cultuurlandschap. Met de open weidegang in de duinen (Oerol), de cranberryteelt op Terschelling en de drinkwaterwinning in de duinvalleien als voorbeelden daarvan. Vanaf eind 19e eeuw zijn in de duingebieden van verschillende eilanden grootschalige dennenbossen aangeplant om verstuuving tegen te gaan én ten behoeve van de Limburgse mijnbouw. Zeker op Vlieland en Terschelling is de impact daarvan op het uiterlijk van de eilanden groot.

Noordzeestrand op Vlieland

Verandering door de eeuwen heen. Links rond 800 na Chr. en rechts rond 1500.

Door de dominantie van westenwinden en de hoofdzakelijk oostwaartse richting van getijstroken schuiven de eilanden al eeuwen geleidelijk op naar het oosten. Ook de geulen in de buitendelta's worden constant verlegd. Door deze dynamiek liggen zowel aan de west- als oostzijde van de eilanden vaak grote brede zandgebieden (eilandkoppen). Denk aan de Vliehors op Vlieland en De Hon op Ameland. Het middengedeelte van de strand- en duinbarrière is op veel eilanden betrekkelijk smal. De doorbraken die hier in de loop van de tijd plaatsvonden, werden uiteindelijk beteugeld met de aanleg van strekdammen, basalthoofden en stuifdijken.

De Eilandpolders

De middeleeuwse bewoning op de eilanden ontstond veelal op fossiele strandwallen in de binnenduinrand. Maar ook wel op duinuitlopers of op de wat zuidelijker gelegen strandwallen die als een subtiele hoogte in het landschap moet hebben gelegen. De binnenduinrand vormde van oudsher de scheiding tussen de duincomplexen en de bewoonde eilandgronden ten zuiden daarvan.

Terschelling en Ameland raakten waarschijnlijk vanaf de 9e of 10e eeuw na Chr. bewoond. De nederzettingen lagen op een soort, door slenken van elkaar gescheiden, kweldereilandjes. In de 13e eeuw werden rond deze hoger gelegen kwelders polderdijkjes aangelegd die het cultuurlandschap tegen overstromingen moest beschermen. De dorpen op Terschelling zijn langgerekt van aard en volgen het reliëf van de onderliggende strandwallen. Het zijn typische geestdorpen zoals die ook voorkomen in Noord- en Zuid-Holland. Daarentegen

zijn de dorpsstructuren op Ameland te karakteriseren als esdorpen. Schiermonnikoog en Oost-Vlieland zijn gevormd langs een hoofdweg en daarom te typeren als een wegdorp.

De zee was nooit ver weg. Door de eeuwen heen zijn er dorpen op de Waddeneilanden door de zee verzwolgen of ontruimd. Weer andere dorpen, in de binnenduinrand, zijn met zand ondergestoven. Later is tussen de verschillende dorpspolders een verbindende binnendijk aangelegd. Deze liep door de wadslenk en vormde een soort dam.

De dorpspolders kenden vaak een zonering op basis van het landgebruik, alhoewel de Amelander polders vaak een andere indeling hadden dan die op Terschelling. In de binnenduinrand, en rond de dorpen, lag veel akkerland met soms ook esverkaveling (zie CHK, Verkaveling). Deze overwegend kleinschalige strokenverkaveling kwam voor de ruilverkaveling nog rond de meeste Amelander dorpen voor. Op Terschelling kende de binnenduinrand veel boomsingels met elzen, zoals ten noorden van Landerum.

De lager gelegen gronden in de dorpspolders werden dikwijls benut als hooiland: de mieden. Vooral rond de Amelandse dorpen hadden deze op een gegeven moment een extreem fijnmazige en kleinschalige verkaveling. Met als resultaat een cultuurlandschap van ontelbare kleine hooilandjes, door een mieddijk afgeschermd van de Waddenzee. Niet zonder reden vonden hier in de jaren twintig van de vorige eeuw de eerste ruilverkavelingen plaats. Zo ontstond er een rationeel ingericht landschap, met rechte polderwegen en veel grotere percelen dan voorheen.

Zicht vanuit de polder op Landerum, Terschelling

Buiten de dorpspolders lagen gemeenschappelijk gebruikte kwelders: de grieën. Hier kon vee, net als in de duinen, vrijuit grazen. Op Terschelling verscheen aan de wadzijde al vrij vroeg een soort doorlopende dijk. Op Ameland duurde dat nog tot begin 20e eeuw. Hier werden de grieën pas daarna verkaveld. In dit cultuurlandschap liggen veel eendenkooien.

Schiermonnikoog kende nooit een dorpenreeks met eilandpolders, maar de bewoning lag wel binnen een vergelijkbare dorpspolder. In de middeleeuwen was dit een uithof van klooster Klaarkamp. Tot begin 18e eeuw vormde het een verzameling van enkele buurtschappen die later als één dorp doorgingen. Enkele van deze buurtschappen spoelden overigens weg door overstromingen. De bewoning is hier planmatig en rechtlijnig. Halverwege de 19e eeuw werd een vrij groot stuk kwelder bedijkt. Deze zogeheten Banckspolder kent een planmatige inrichting met een rechte middenweg en verspreid liggende bebouwing.

Vlieland telde aanvankelijk twee dorpen, maar halverwege de 18e eeuw spoelde West-Vlieland weg. Het aandeel verkaveld cultuurlandschap is van oudsher klein. Het was dan ook geen eiland met een agrarisch karakter. De maritieme cultuur speelde een veel grotere rol. Denk aan het belang van de visserij en de walvisvaart.

De Wadden

Ten zuiden van de eilanden strekt zich één groot Natura 2000-gebied uit: de Waddenzee. Een internationaal uniek gebied dat is aangewezen als UNESCO Werelderfgoed. Zandplaten, wadgeulen en nieuwe kwelders vormen het toneel. De plekken waar getijdebekkens van elkaar worden gescheiden door hoger gelegen gronden wordt het wantij genoemd. Hierlangs voeren de meeste wadlooproutes. In de 19e eeuw ondernam men een vergeefse poging om via het wantij delen van de Waddenzee af te dammen om het gebied zo uiteindelijk te kunnen inpolderen.

Door het hoogdynamische karakter is het gebied constant aan veranderingen onderhevig. Sommige vaargeulen slibben dicht of verplaatsen zich. Het maritieme verleden van de dorpen weerspiegelt zich onder andere in de aanwezigheid van vuurtorens, havengebouwen, pieren en commandeurswoningen.

Zicht op de Brandaris (foto Harrie Dijkstra)

Vlieland dorp

Regiobrede kenmerken

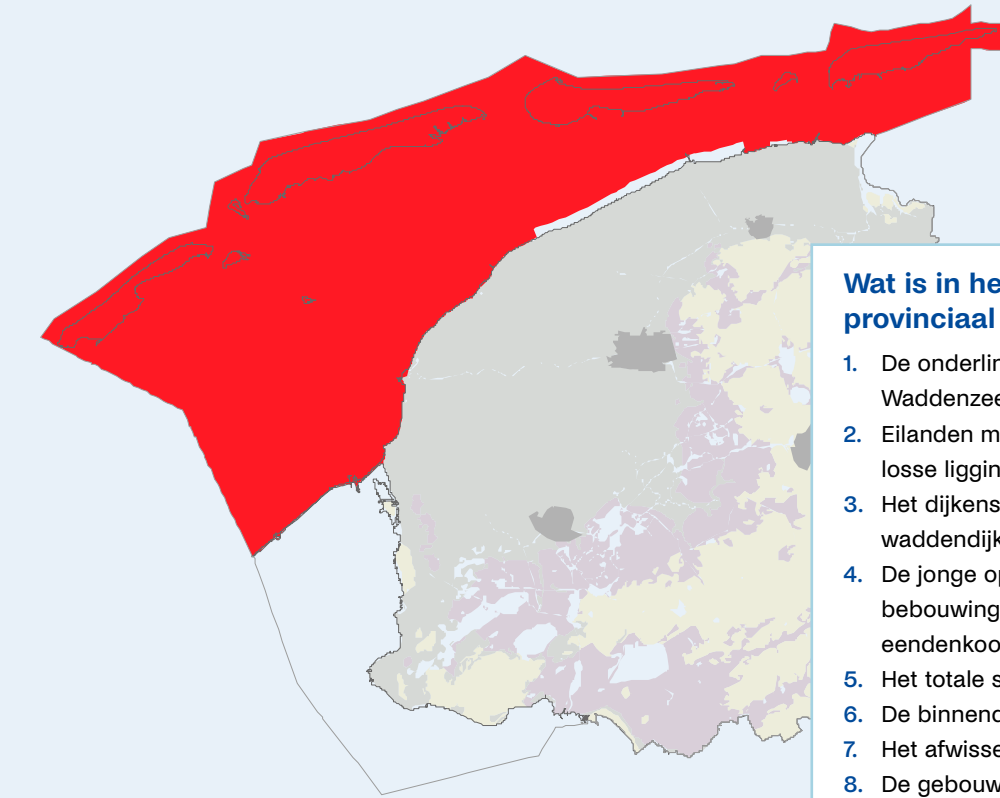
De Waddeneilanden verschillen onderling, met name cultuurhistorisch, van elkaar. Toch zijn er ook overeenkomsten. Zo is er de bijzondere aardkundige ontstaanswijze, waarin sedimentatie en erosieprocessen nog steeds plaatsvinden, met gave en karakteristieke duinvormen, grote strandvlakten en kwelders met kenmerkende krek en slenken. De vier grote eilanden zijn aangemerkt als aardkundig waardevol gebieden.

Verder heeft ieder eiland een kloosterverleden in de vorm van een uithof. Daarvan is er in het landschap echter weinig (bovengronds) terug te vinden. Andere overeenkomst is het in de 20e eeuw opgekomen eilandtoerisme dat de bouw van hotels, badpaviljoens en recreatiewoningen in de duinen stimuleerde. Tegenwoordig een belangrijk onderdeel van de eilander karakteristiek. Verder delen ze de aanwezigheid van militair erfgoed, zoals duinbunkers en een groot oefenterrein op Vlieland (Vliehors). Ook het stelsel van dijken is kenmerkend voor de vier bewoonde eilanden. Hier ligt een opgave voor dijkversterking in verband met klimaatadaptatie.

De waddendorpen hebben overeenkomsten maar ook verschillen. Zo is de bebouwing op Terschelling afgestemd op de in de ondergrond aanwezige strandwallen, ook wel geestgronden genoemd. Het is een

samenhangend complex van akkerland, ingebed in of gecombineerd met een stelsel van wegen en paden op de strandwallen. De vier dorpen op Ameland kennen een duidelijk esaanleg, vergelijkbaar met de structuur van de Drentse esdorpen. Schiermonnikoog en Oost-Vlieland zijn gevormd langs een hoofdweg en daarom verwant aan een wegdorp.

De bewoning concentreerde zich van oudsher in de dorpen. De volgende dorpen zijn aangewezen als beschermd dorpsgezicht: Oost-Vlieland, Hollum, Ballum, Nes en Schiermonnikoog. Pas veel later aangevuld met verspreide bewoning in ingedijkte kwelders of ruilverkavelde polders. Op de eilanden liggen hier en daar ook nog traditionele boerderijtjes. Het maritieme verleden weerspiegelt zich in de aanwezigheid van vuurtorens, lichttorens, commandeurswoningen, havengebouwen, pieren en natuurlijk de havens.

Wat is in het Waddengebied van provinciaal belang:

1. De onderlinge samenhang van de vier eilanden, de Waddenzee met de Friese kust.
2. Eilanden met een sterke eigen identiteit en een losse ligging.
3. Het dijkenstelsel (zie CHK, dijken) waaronder de waddendijken, stuifdijken en mieddijken.
4. De jonge open zeepolders met groen en bebouwing als puntverdichting waaronder de eendenkooien.
5. Het totale scala aan gradiënten op de eilanden.
6. De binnenduintrand als overgangszone.
7. Het afwisselende duingebied.
8. De gebouwde weerslag van het maritieme verleden.
9. De rust, stilte en leegte van het strand, de buitendijkse kwelders en het wad.

bovenstaande wordt hierna puntsgewijs verder uitgewerkt in de grijsblauwe kaders

Ameland – wad – vasteland onderdeel van de keten

Ad 1. De onderlinge samenhang van de vier eilanden met de Waddenzee en Friese kust

De samenhang van de vier eilanden met de Friese kust is onderdeel van de bescherming van de Waddenzee en het vasteland. De eilanden, de Waddenzee en het vasteland zijn onderdeel van een groter geheel met de invloed en dynamiek van de zee als verbindende factor.

ADVIES

- Houd de hoofdonderdelen van het Waddengebied (eilanden, Waddenzee en Friese kust) herkenbaar (grotendeels UNESCO Werelderfgoed).
- Behoud de homogeniteit van het gebied, waarbinnen de diversiteit van de afzonderlijke eilanden belangrijk is.
- Respecteer bij nieuwe ontwikkelingen de karakteristieken van het silhouet van de eilanden. Onderdelen daarvan zijn:
 - het reliëf van de duinen;
 - de uitgestrektheid van het strand;
 - het dorpsprofiel met de vuurtoren/kerk als baken;
 - het lineaire karakter van de dijken.
- Behoud het onderscheid tussen de bewoonde en onbewoonde delen.

Typerende boerderij voor Terschelling

Ad 2. Eilanden met een sterke eigen identiteit en een losse ligging.

Door hun solitaire ligging ontwikkelden zich op de eilanden een eigen natuur en cultuur (maatschappelijk/cultureel). Dezelfde solitaire ligging bepaalt ook de vorm(ing) van de kustlijn (ruimtelijk). Daarnaast kennen de eilanden typische ruimtelijke karakteristieken als havens, dijken, duinen, dorpen, bebouwing, polders en wegen.

ADVIES

- Respecteer de uniciteit van de eilanden, zowel cultureel als ruimtelijk. Zorg er bij ontwikkelingen voor dat het specifieke eilander ruimtelijk karakter bepalend is bij de planvorming.

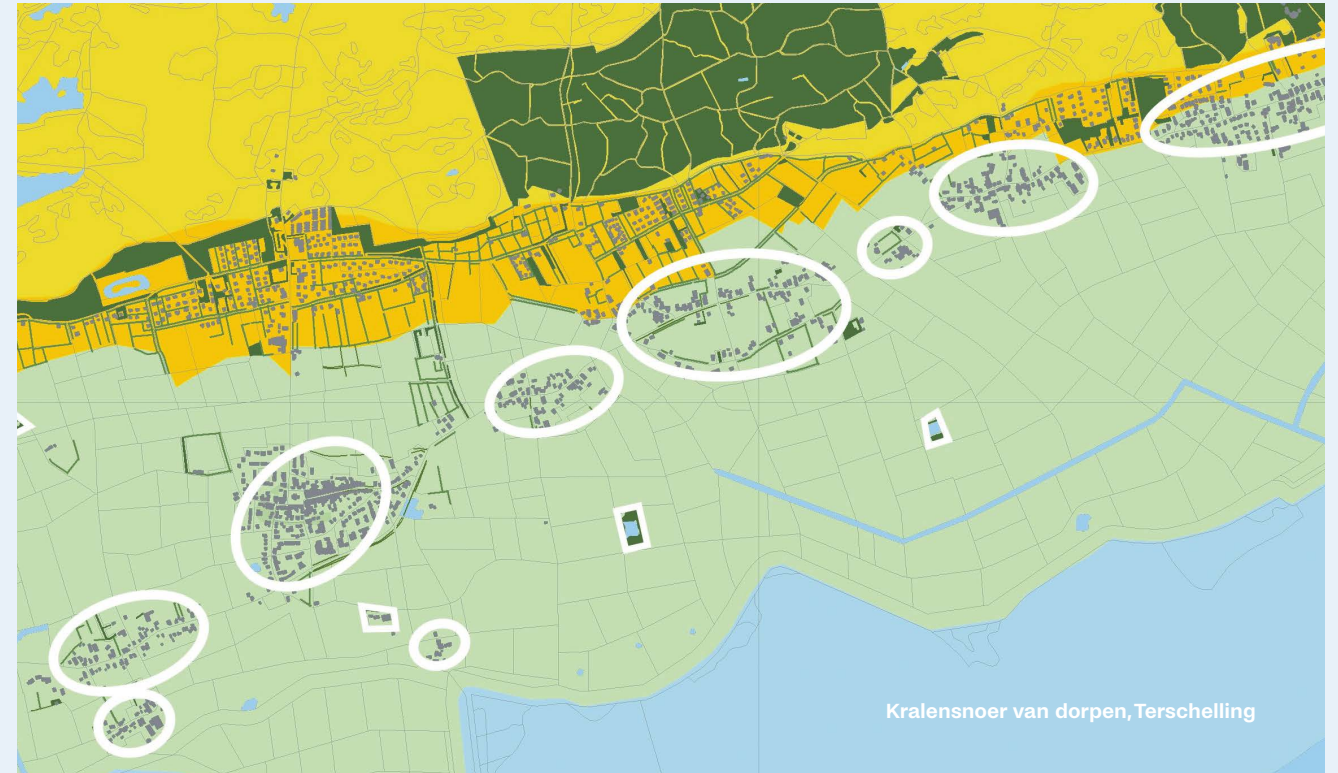
Waddendijk van Ameland

Ad 3. Het dijkenstelsel waaronder de waddendijken, stuifdijken en mieddijken.

In het Waddengebied zijn dijken uiteraard essentieel. Bijzondere situaties doen zich hier voor in de overgangszone van dijk naar het meer natuurlijke duinlandschap.

ADVIES

- Volg het advies in de Top 10 (nr. 4) over het provinciale dijkenstelsel.
- Behoud, herstel en benut het voor de eilanden bijzondere dijkenstelsel als omkadering van het open polderlandschap. Hetzelfde advies geldt voor de oude mieddijken en stuifdijken.

Kralensnoer van dorpen, Terschelling

Ad 4. De jonge, open zeepolders met groen en bebouwing als puntverdichting waaronder de eendenkooien.

De polders van Ameland en Schiermonnikoog kennen een aantal (boeren)erven. Op Terschelling is dat nauwelijks het geval. Wel liggen daar enkele eendenkooien als groene puntverdichtingen in het open polderlandschap.

ADVIES

- Versterk en behoud de open eilandpolders, waarbij de eilander identiteit leidend is.
- Voorkom het toevoegen of aaneenschakelen van bebouwing of beplanting in de open polders.
- Behoud de open ruimten tussen de dorpen, zodat hun ritme op de hogere ruggen in stand blijft.
- Benut de fijnmazige dorpsstructuur als onderlegger bij nieuwe ontwikkelingen.
- Respecteer bij nieuwbouw de maat en schaal van de bestaande bebouwing, bebossing, duinen en infrastructuur rond de dorpen.

Ameland oost

Ad 5. Het totale scala aan gradiënten op de eilanden.

De eilanden bestaan uit veel gave en karakteristieke gradiënten als gevolg van de natuurlijke dynamiek van zee, water en wind. En van menselijke pogingen deze te beteugelen. Zo leiden sedimentatie- en erosieprocessen tot omvangrijke strandvlakten, duinen, duinbeken en kwelders met kenmerkende slenken en krekens. In polders is het oorspronkelijke reliëf van voormalige slenken nog zichtbaar in kleine glooiingen en grotere laagtes. Terschelling kent ook door mensenhanden aangebracht reliëf. Rond Striep, Kinnunum en Kaart zijn dat resten van oude terpen en bij Lies en Oosterend van een oude stinswier.

ADVIES

- Houd het natuurlijk reliëf van o.a. oude slenken, krekens en duinen intact en zichtbaar op de eilanden. Of herstel het.
- Vermijd het egaliseren van het, door mensenhanden aangebrachte, reliëf van de terpen en stinswier op Terschelling.
- Koester (delen van) de aangeplante dennenbossen als dragers van het verhaal tegen verstuiving.
- Houd het dwarsprofiel van de eilanden helder, waarbij op relatief korte afstand van elkaar landschapstypen (Waddenzee, kwelders, polders, dorpen, binnenduintrand, duinen, strand en Noordzee) elkaar afwisselen.

Recreatiewoningen in de duinen, Terschelling

Ad. 6. De binnenduintrand als kenmerkende overgangszone.

De binnenduintrand, als overgangszone van de duinen naar het open polderlandschap, staat in soortgelijke Nederlandse gebieden onder druk. Op Terschelling kenmerkt de zone zich door beslotenheid, kleine percelen en wordt ze afgebakend met elzensingels. Op de andere eilanden manifesteert zich de rand anders en is de overgang vaak scherper. De binnenduintrand raakte in het verleden op veel plaatsen bebouwd, onder andere met recreatiewoningen. Aanvankelijk nam dit nog bescheiden vormen aan en werd de bebouwing relatief gemakkelijk opgenomen in het landschap. Doorontwikkeling zorgde ervoor dat er op meer plaatsen grootschalige complexen verrezen die druk op het gebied veroorzaken.

ADVIES

- Behoud en versterk de zichtlijnen vanaf de binnenduintrand richting de polder, waarbij de slenken als het ware de natuurlijke tracés hiervan zijn.
- Behoud de open ruimten tussen de dorpen.
- Houd bij ontwikkelingen in de binnenduintrand rekening met de maat en schaal van de onderdelen in deze zone:
 - weilandjes;
 - elzensingels (Terschelling);
- Bestaande dorpen, geclusterde en verspreide bebouwing.
- Versterk en ontwikkel het binnenduintrandgebied door beslotenheid en gebiedseigen beplanting (o.a. elzensingels) te stimuleren, gecombineerd met het behoud van enkele open (onbebouwde) overgangen tussen duin en polder.
- Respecteer en versterk de kenmerken van kleinschalige, goed ingepaste recreatiewoningen en benut deze als uitgangspunt voor verdere ontwikkeling.

Ad 7. Het afwisselend duingebied, met cultuuringrepen.

Het duingebied is belangrijk voor de kustbescherming en bezit veel natuur- en recreatieve waarden. Grote delen van het duingebied zijn ook belangrijk voor de zoetwaterwinning.

ADVIES

- Houd, naast de natuurlijke dynamiek, de cultuurhistorisch waardevolle eenheden of elementen in stand. Denk daarbij aan weilandjes, stuifdijken, bunkers (Atlantikwall - zie CHK Vestingwerken) en karakteristieke recreatiewoningen in de duinen.
- Respecteer en benut de boscomplexen als onderdeel van de natuurlijke dynamiek, ook vanwege hun landschappelijke en recreatieve betekenis.

Ad 8. De gebouwde weerslag van het maritieme verleden.

Het maritieme verleden van de eilanden is op verschillende plekken nog zichtbaar in - en afleesbaar aan - onder meer specifieke bebouwing als vuurtorens, maritieme monumenten, kapiteinswoningen, havens en kades, kapen en bakens en reddingshuisjes. Het maritieme verleden ligt deels onzichtbaar onder water opgeslagen. Vooral het westelijk deel van de Waddenzee herbergt nog veel cultuurhistorie in de vorm van scheepswrakken die op grond van de Erfgoedwet zijn beschermd.

ADVIES

- Behoud en versterk het maritieme verleden op de eilanden en in de Waddenzee en houd dit ook zichtbaar.
- Respecteer de identiteit van de dorpen (zie CHK, Nederzettingenvormen), met name die van de beschermde dorpsgezichten.

Leegte, stilte en rust op het strand

Ad 9. De rust, stilte en leegte van het strand, de buitendijkse kwelders en het wad.

Het strand en de uitgestrekte kweldergebieden aan de uiteinden van de eilanden, zoals de Boschplaat op Terschelling, kenmerken zich door rust, stilte en leegte.

ADVIES

- Respecteer de kenmerken van de uitgestrekte stranden en kwelders.
- Concentreer recreatieve activiteiten en bebouwing.

Colofon

Grutsk op 'e Romte is opgesteld door de Provincie Fryslân

Inhoudelijk

Team Ruimtelijke Kwaliteit
In samenwerking met Dennis Worst, Marten Braaksma

Tekstredactie

Ben Wagenaar

Kaartmateriaal

Welmoed Wytzes

Afbeeldingen

Eigen beeldbank
Met bronvermelding (waar nodig)

Vormgeving en opmaak

Annelies Ruesink, Klaas Pot

Grutsk op 'e Romte

**Landschap, cultuurhistorie en
ruimtelijke kwaliteit in Fryslân**

Versie 2025